ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
Том 77 ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ 1984

ANNUAIRE DE L' UNIVERSITE DE SOFIA „KLIMENT OHRIDSKI“
Tome 77 FACULTE D' HISTOIRE 1984

МЕСТНИ ТРАДИЦИИ ВЪВ ФОРМИРАНЕТО НА БИТОВАТА КЕРАМИКА В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ VII—X В.

СТЕФКА АНГЕЛОВА

Рецензент: *Людмила Дончева-Петкова*
Редактор: *Петър Петров*

Стефка Ангелова. МЕСТНЫЕ ТРАДИЦИИ В ИЗГОТОВЛЕНИИ ОБИХОДНОЙ КЕРАМИКИ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ БОЛГАРИИ В VII—IX ВВ

Проблема местных традиций в изготовлении обиходной керамики северо-восточной Болгарии в период раннего средневековья представляет собой частный аспект темы перехода от античности к средневековью.

Целью данной работы является поиск новых решений этой проблемы путем применения специфической только для археологических исследований методики.

Исследование основывается на анализе форм и технической характеристики дошедших до нас целых сосудов, а также сооружений для их обжига. Установлено, что массовое керамическое производство, создавшееся в условиях сельского по типу ремесла, содержит признаки консерватизма. Местная производственная традиция является активным фактором возникновения специализированных производств, необходимость в которых появляется параллельно с расслоением феодального общества.

Stefka Angelova, LOCAL TRADITIONS IN FORMING THE EVERYDAY CERAMICS OF NORTHEASTERN BULGARIA DURING THE 7—10 C

The problem for the local traditions in everyday ceramics of Northeastern Bulgaria during the Middle Ages belongs to the particular aspects of the transition from Antiquity to the Middle Ages. The present publication aims at studying new trends by the application of specific archaeological methods.

The study is based on an analysis of the formal and technical characteristics of the vessels that have been preserved intact till our times, as well as the furnaces in which they have been baked.

It has been found out that the mass ceramic production under the conditions of a peasant type of craftsmanship possesses some features of conservatism. The local production tradition was an active factor for the appearance of specialized production conditioned by the disintegration of the feudal society.

Проблемът за местните традиции в битовата керамика през ранното средновековие не е нов. Тази работа има за цел чрез прилагането на една по-различна методика да потърси нови насоки в неговото разрешение. Това се оказа възможно благодарение на основните резултати от изследването на Л. Дончева-Петкова[1].

На първо място, под внимание са взети основните констатации за наличие на градско занаятчийско производство в средновековна България едва в X в., за наченки на стандартизация и унифициране на типовете и видове керамика като резултат от технически и икономически нововъведения през епохата на византийското владичество. Трябва да се има предвид по-особеният (в сравнение с Византия) характер на градското занаятчийство, който не се изразява в изработването на високо стандартизирана продукция, предназначена за широк пазар, на базата на по-развитата от селските работилници техника на производство. Градските занаятчии в България произвеждат по-разнообразна продукция или се специализират в производството на точно определени видове съдове, при което техническите усъвършенствувания са минимални. Това ни кара да мислим, че видовото разнообразие и специализацията не са наложени от нуждите на масовата консумация, а от напредналата социална стратификация на българското феодално общество. Последният въпрос има пряко отношение към поставения напоследък по-общ проблем за наличието на особен тип феодално занаятчийство в България[2].

От казаното дотук произтича, че изводът на А. А. Бобринский за съотношение между етнос и производствена традиция е напълно приложим върху цялата битова ранносредновековна керамика[3]. При тези резултати в изследванията до нас като единствено удачен при търсенето на местната традиция, се налага медотът на разграничаване на онези производства, типове и видове ранносредновековна керамика, които на сегашния етап на проучване не могат да бъдат документирани като резултат от развитието на племенните традиции на славяни и прабългари. Сложният път на формиране на българската народност предопределя характера и силата на действеност на местната традиция. Най-общо тя може да бъде характеризирана като многопластова. Проявява се в две основни направления, които съвпадат по време с два ясно разграничими периода в политическата история на Първото българско царство.

Първият период обхваща времето от създаването на българската държава до началните десетилетия на IX в., когато започва трайната експанзия в териториите на юг от Балкана и по Черноморското крайбрежие. Както е добре известно, това е времето на първите трайни контакти, както на населението на българската държава, така и на славянските племена, останали вън от нея, със завареното местно население. Трябва да се очаква, че именно през този период античната традиция е особено активна и проявленията ѝ в керамиката отразяват най-пряко участие на завареното производително население.

Вторият период започва приблизително от средата на IX в. и завършва в годините на византийското владичество. Вследствие териториалното разширение на държавата в границите ѝ влизат градове по Черноморското

---

[1] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика през ранното средновековие (втора половина на VI — края на X в.). С., 1977.

[2] Петров, П. Някои проблеми на средновековния български град. — В: Средновековният български град. — БИД, Научни конференции, № 2, 1980, 17—18.

[3] Бобринский, А. А. Гончарная технология как источник информации о процессах смешения древнего населения. — В: Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. М., 1980, 57—58.

крайбрежие с население, традиционен носител на антични производствени традиции. В някои други сфери на материалната и духовната култура е особено значим приносът на „византинизираното“ в културно отношение славянско население, обитаващо пространните територии на юг от Хемус. Въпреки оскъдността на проучванията, ще се опитаме да покажем ролята на това население в съхраняването и предаването на местната керамична традиция.

Хронологическите граници на двата периода по отношение на керамичното производство имат до голяма степен условен характер. Масовото налагане на нови производствени традиции изисква време, предаване на опит и знания чрез най-малко две-три поколения грънчари и докато съществува дребно селско производство, не се влияе ни най-малко от модата, диктувана от постъпващите чрез импорт изделия на високоразвитото градско занаятчийство. Тежкият грънчарски кръг например се налага в масовото производство едва в началните десетилетия на XII в.[4] Проявите на местната традиция през първия период могат да бъдат търсени по пътя на съпоставянето на керамичните комплекси от V—XVII и тези от VIII—IX в. Вторият период може да бъде характеризиран на базата на сравнението между комплекси от Североизточна България и керамиката от Южна България от IX до XI в. И през двата периода не включваме амфорния материал, като се позоваваме на правилната оценка, направена преди нас[5], за приемствеността в развитието на амфорните типове през античността и средновековието, осъществена чрез запазването на основния етнически състав на населението във Византия.

В по-ранна работа излагаме състоянието на проучванията върху ранносредновековната керамика[6]. В следващите редове ще се опитаме да характеризираме основните постижения на проучванията върху ранновизантийската керамика.

1. СЪСТОЯНИЕ НА ПРОУЧВАНИЯТА ВЪРХУ РАННОВИЗАНТИЙСКАТА КЕРАМИКА В БЪЛГАРИЯ

Производството на битовата керамика през V—VII в. стои в пряка връзка с настъпилите структурни изменения в икономиката на Източната империя[7]. Констатираната най-общо за империята еволюция в керамиката — влошаване на качеството на тестото, голяма дебелина на стените, груба обработка и външно оформяне — е валидна и за Балканските провинции. Липсата на частични или сводни изследвания върху късноантичната керамика в Тракия и Дакия, отбелязана навремето от В. Велков[8], е попълнена в известен смисъл в резултат на по-системните проучвания на ранновизантийски центрове. Освен тях ние вземаме под внимание и състоянието на проучванията върху периода V—VII в. в Северна Добруджа, чиято територия играе важна роля в историята на българската държава.

В нашето изследване неведнъж ще се позоваваме на примери от Северното Черноморие и специално от областта на Таврика[9]. Сложното и продължително взаимодействие на местната (за Таврика) гръко-римска керамична

[4] По този въпрос има обширна литература, чието цитиране тук е напълно излишно.

[5] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., 98—103.

[6] Ангелова, С. Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България (VII—IX в.) — ГСУ ИФ, 74, 1980, 32—37.

[7] Курбатов, Г. Л. Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV—VII вв. Л., 1971, 37—39.

[8] Велков, В. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV—VI в.). С., 1959, с. 139.

[9] Якобсон, А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Л., 1979.

традиция с варварската керамика има като резултат явления, сходни до голяма степен с процеси и явления на Балканите.

Епохата на късната античност в нашите земи наследява традициите на високоразвито грънчарско производство, основните форми, техника и украсителни мотиви на което са инспирирани от вносната керамика[10]. Специалните изследвания върху късноримската и ранновизантийската керамика от кастела Ятрус, основани на точни стратиграфски наблюдения, очертават възможно най-пълно нейната еволюция[11]. Авторите изработват първата за нашите земи типологична класификация на керамиката за времето от началото на IV до края на VI в. Делението на керамиката е извършено въз основа на предназначението в две големи групи: тара (амфори А и В) и домашна керамика, която от своя страна се подразделя на керамика за съхраняване на течности (амфори тип С и кани) и кухненска керамика. Съдовете от двете групи се използуват едновременно. Тектоничните и пропорционални промени са отразени в обособяването на типове в отделните видове съдове. Съпоставянето на типовете и стратиграфската им позиция позволява на авторите да направят важни изводи за времето на появата и времето на изчезването на дадени керамични типове. Голямо внимание е отделено на орнаментиката и на процентното съотношение на керамичните видове в културните пластове. Б. Бьотгер приема като местна продукция съдовете със сив, сиво-чер, кафяв и т. н. цвят с порьозна повърхност, които се различават от импортната керамика с тъмночервен до оранжев цвят[12]. Съотношението между местната и импортната керамика отразява икономическия статут на кастела, а по-далеч и на провинцията. Той приема относително малкия дял на импортната керамика в V пласт (до 324 г.) като белег за стопанска изолация — резултат от кризата в империята в III в., която довежда до увеличаване на местната продукция. Последното е сигурно установено в IV пласт, който се отнася към 370—420 г. Нараства количеството на домашната керамика (кани, гърнета), докато амфорите и импортните чинии остават в същия брой. Настаняването на готски помощни войски в кастелите по лимеса дава, според Б. Бьотгер, нов значителен импулс в развитието на местната керамика[13]. Установено е и увеличение на амфорите от тип В за внос на вино за сметка на амфорите от тип А — за внос на масло, което е в пряка връзка с разоряването на Гърция — традиционния експортьор на масло от вестготите на Аларих в 395 г. Засилването на местното производство се обуславя до голяма степен от нарушаване интензивността на вътрешнотърговския обмен, което е от особено значение за Балканите като съединително звено между Източните и Западните провинции. На хунското нашествие и германските походи от V в. съответствува отсъствието на жилищен хоризонт в кастела[14]. Дълбоките последици от тези събития намират вярно отражение в керамичния материал от III и II пласт от края на V до края на VI в. Намалява значително местното производство, което, най-общо казано, губи своето качество. Нараства стремително процентът на вносната керамика и най-вече на амфорите, което според автора отразява непрекъснатите грижи на Византия за стабилизиране на лимеса. Въпреки това частичното обезлюдяване на Мизия се отразява в

[10] Султов, Б. Керамично производство на територията на Никополис ад Иструм (II—IV в.). Автореферат на дисертация. С., 1981, 9—11.

[11] Bockisch, G., B. Böttger. Spätrömische und frühbyzantinische Keramik. — Klio, T. 47. 1967, 209—256; Böttger, B. Die Keramikfunge aus dem Kastell Jatrus und ihr entwicklungsgeschichtlicher Zusammenhang mit der spätantiken Keramik der Balkanländer. — Klio. T. 48, 1967, 251—314.

[12] Böttger, B. Цит. съч., с. 301.

[13] Пак там, с. 297.

[14] Пак там, с. 299.

недостатъчната продуктивност на тази област, която отвън е засилена, но отвътре липсват възможности, които да я доведат до нов стопански подем.

Освен тези изводи важни са констатациите на Б. Бьотгер за генетичната връзка между късноримската и ранновизантийската керамика — доказателство за запазването на романизирано население, носител на тези традиционни керамични форми. Важно за характеристиката на тази керамика е и изработването ѝ на грънчарско колело от тежък тип. Въпреки влошаването на тестото и на изпичането съдовете са тънкостенни и със стройни пропорции. Орнаментът върху ранновизантийската керамика от Ятрус е еднообразен. Профилиране на устията, релефни пръстени по шийките, канелиране на дръжките, пояси по две-три врязани линии, единични вдълбани линии или ленти, ангоба и др. са единствените наследени от късноримската керамика мотиви. От края на IV до VI в. върху амфоровидни стомни, кани, купи и гърнета се появява нов начин на декорация от излъскани вертикални или мрежести ивици. Украсените с излъскан декор съдове не показват типологични различия от синхронната им домашна керамика, т.е. също са местно производство. Излъсканата украса се приема като белег на етнически обособена обработка на външната повърхност на съдове, чиято форма е създадена от римляните[15]. Към тази категория керамика Б. Бьотгер причислява и керамиката от некропола до Нови пазар.

В по-късни работи същият автор допълва класификацията на амфорите чрез морфологични критерии[16]. Установени са 20 типа амфори. Интерес представлява изследването му върху гърнетата от Ятрус, в което се съдържат някои нови моменти[17]. От особено значение за нашето изследване са наблюденията върху керамиката от периода Д на кастела. За разлика от периода С (първата половина на VI в.), в последния период от установените четири групи гърнета три са стандартни. Наред с установения по-рано превес на домашната керамика пред импортната това означава по-нататъшна вътрешна икономическа стабилизация на кастела и провинцията. Важен е изводът за идентичността на стандартните керамични типове в различните райони на Долна Мизия и Тракия, постигана в изменените условия на децентрализирано производство чрез употребата на модели, калъпи, шаблони и пр.[18]

Керамиката с излъскан декор от кастела Ятрус е характеризирана твърде сумарно от Димитрина Митова-Джонова[19]. Противно на Б. Бьотгер тя смята тази керамика етнически обособена и формално, и декоративно. Новото население на кастела (имат се предвид готите) според тази авторка не възприема нищо от кермиката на завареното население.

Керамика от късноримската и ранновизантийската епоха е публикувана в отчетите за разкопките при с. Войвода, Шуменско[20], Нове[21], на хълма Царевец

---

[15] Пак там, с. 302; Böttger, B. Eingeglätteter Dekor auf Gefässen aus römischen Donauprovinzen. — Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostosk, 1967, № 7—8, 421—423.

[16] Böttger, B. Die Importkeramik aus dem spätantiken Donaulimeskastel Jatrus in Nordostbulgarien. — Im: Actes du IXe Congrès International d'Etudes sur les Frontières Roumaines. Bucureşti — Köln — Wien, 1974, 131—136.

[17] Бьотгер, Б. Домашна керамика от IV—VI в. от Ятрус (Долна Мизия). — Археология, 1978, № 2, 26—32.

[18] Пак там, с. 31.

[19] Джонова, Д. Ранновизантийско жилищно строителство в кастела Ятрус. — Археология, 1968, № 3, с. 22.

[20] Дремсизова, Цв., В. Антонова. Разкопки на градището при с. Войвода, Шуменско. — Археология, 1967, № 3, 38—39; Милчев, Ат., С. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменско. — ИАИ, 33, 1972, с. 274.

[21] Димитров, Д., М. Чичикова, Б. Султов. Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1962 году. — ИАИ, 22, 1964, 234—235.

във Велико Търново[22], Мадара[23], некропола в местн. Кайлъка[24], Марцианопол[25], Калето при с. Нова Черна, Силистренско[26], крепостта при с. Одърци, Толбухинско[27], и др.

Едно по-общо изследване принадлежи на Й. Чангова[28]. Главните изводи на авторката са използувани в работите на Б. Бьотгер.

По-особено е тълкуването на керамичния материал от втория период на вилата в кв. „Стефан Караджа" в София, който се датира с монети от края на IV и началото на V в.[29] Наред с обичайната ранновизантийска керамика тук се срещат немногобройни, но рязко отличаващи се от останалата керамика късове от съдове. Фрагментите са от ръчно изработени гърнета, грубо оформени от глина с голям примес на кварц. Характерна е орнаментацията им, съставена от „езичести" или само релефно отделени от повърхността дръжки и коси резки по устията и дръжките. Тази керамика е означена като архаична, с отдалечени по време традиции. Авторката с основание приема носителите ѝ за местно тракийско население, успяло да запази черти на специфичната си култура през вековете на романизацията.

Цялостно изследване върху ранновизантийската керамика е направено от Г. Кузманов[30]. В основата на неговата работа лежи типологичната класификация на базата на функционално обоснован формален анализ. Най-широко е използувано графичното описание поради неговата определеност и еднозначност. Ще приведем някои от основните изводи на автора. Съществува пряка приемственост между формите на римската и ранновизантийската керамика. Нарастват амфорните типове, нарушава се стандартизацията им. Едновременно с това обеднява откъм форми домашната керамика, губи сложните пропорции и профили, характерни за римската керамика. Унифицирането на домашната керамика, употребявана в столицата, големите градове и кастелите, свидетелствува за постоянното превръщане на последните в консумативни центрове със специализирани военни функции, без собствено производство. Този важен извод е потвърден от Г. Кузманов при обнародването на един керамичен комплекс от Калиакра[31]. Обърнато е внимание на устойчивостта на връзките между керамичните ателиета по западния черноморски бряг. Авторът е склонен да види и едно консолидиране на икономическите връзки в Черноморската област — процес, противоположен на децентрализацията и икономическата изолираност във вътрешността на полуострова.

Основните резултати от проучванията в областта на керамичното производство през ранновизантийската епоха могат да бъдат обединени в следните няколко пункта:

---

[22] Ангелов, Н. Културни пластове преди изграждането на двореца. — В: Царевград Търнов. Т. 1, 1973, 273—274.

[23] Дремсизова, Цв., В. Антонова. Склад за храни в Мадара. — Археология, 1964, № 4, с. 34.

[24] Станчев, С., Й. Чангова, Хр. Петков. Некрополът в местн. Кайлъка при Плевен. — Археология, 1961, № 1, с. 38.

[25] Тончева, Г. Разкопки в Марцианопол през 1955 г. — ИВАД, 16, 1965, 75—76.

[26] Милчев, Ат., С. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в местн. „Калето" край с. Нова Черна, Силистренски окръг. — ГСУ ФИФ, 63, 1970, 20—22.

[27] Дончева-Петкова, Л., Д. Топтанов. Ранновизантийска керамика от с. Одърци, Толбухински окръг. — ИНМВ, 18 (33), 1982, 103—116.

[28] Чангова, Й. Ранносредновековни амфори в България. — ИАИ, 22, 1959, 243—260.

[29] Станчева, М. За тракийското население в Софийско през IV—V в. — ИБИД, 27, 1970, 259—260.

[30] Кузманов, Г. Типология и хронология на някои керамични групи от ранновизантийската епоха (IV—VI в.). Автореферат на дисертация. С., 1975.

[31] Кузманов, Г. Ранновизантийска керамика от кастела на нос Калиакра. — Археология, 1978, № 2, 20—26.

1. Приведен е в известност почти целият фонд от запазени изцяло съдове, намерени в конкретна или съвършено неопределена археологическа среда.

2. Изградена е типологична класификация на базата на функционален и формален анализ.

3. Създадена е относителна и абсолютна хронология.

4. Установена е приемственост във формално и техническо отношение между късноримската и ранновизантийската керамика.

5. От илюстрация на материалната култура на епохата керамиката е превърната в първостепенен източник за изучаване структурните промени в занаятчийското производство на Източната империя.

6. Направен е опит (Б. Бьотгер) за обясняване на някои декоративни промени в керамиката като следствие от нееднородния етнически състав на населението.

Както това е показано от Г. Кузманов, вън от вниманието на изследвачите засега остава един много важен дял от производството на домашна керамика през тази епоха — селското занаятчийско производство. Ако се има предвид, че това производство заменя грънчарството на разорените дребни полиси, относителният му дял нараства извънредно много. В големите села през VI—VII в. работят специализирани занаятчии, чиято продукция е предназначена за пазара. Те снабдяват със занаятчийски стоки, в това число и с керамика, селищата на колони и свободни общинници, разположени в границите на големите имения[32]. Развитието на селското занаятчийство и промените в характера на търсенето на селското население — съкращаването на дребните собственици и свободните селяни, сближаването им с положението на робите и колоните — са основните причини за промените в производството[33]. Много важен момент би било изследването на характера на производството в някои големи села, възникнали около военните селища на стратиоти и федерати. У нас такива селища са известни при Големановско и Садовско кале. В края на IV и началото на V в. настъпва стопанско оживление, отразено в нарастването на домашната керамика в кастела Ятрус, което Б. Бьотгер свързва с установените тук нови консуматори[34]. Разпространените нестандартни групи съдове[35] не позволяват да се приеме безрезервно твърдението на Г. Кузманов за унифициране на домашната керамика в столицата, големите градове и кастелите.

От наша гледна точка особено важно би било изследване върху селското керамично производство, ако се има предвид, че при нападенията и трайното завладяване на Балканския полуостров славяните влизат в контакти предимно със селското население.

Проучванията в Северна Добруджа очертават в общи линии същите насоки в развитието на ранновизантийската керамика. Разкопките в Истрия, Диногеция, Улметум, Капидава, Калатис, Томи и другаде доведоха до обнародването на значителен по количество материал, разгледан напоследък в едно по-общо изследване[36]. Направени са общи заключения за развитието на керамичното производство на базата на късноримските традиции. Процесът на „варваризация" засяга преди всичко обработката на материала, изпичането и декорацията. Значително обеднява асортиментът на изделията. Показателна

---

[32] Курбатов, Г. Л. Цит. съч., с. 29 сл.

[33] Пак там, с. 38.

[34] Böttger, B. Die Keramikfunde. . . , S. 297.

[35] Бьотгер, Б. Цит. съч., 28—29.

[36] Barnea, I. Perioda Dominatului (sec. IV—VII). — In: Din istoria Dobrogei. T. 2. Bucureşti, 1968, 488—494.

в това отношение е керамиката от некропола при Пятра Фрекъцей, своеобразен паметник, който съдържа находки от II до VII в. В гробовете от IV—VI в. се появява керамика с неримски произход. Може да се проследи и постепенната ѝ еволюция под въздействие на ранновизантийската керамика[37]. Съдовете с излъскана украса първоначално показват съществени типологични различия от ранновизантийската керамика и принадлежат към последната фаза на културата Сънтана де Мureш — Черняхово.

Друг важен момент е, че местното гетско население през целия този период запазва някои черти на специфичната си, неповлияна от романизацията материална култура, между които и керамика, работена на ръка. Архаична керамика е намерена в Енисала, Томи, некрополите на Истрия, Сачидава, Тропеум Траяни, Диногеция и на други места.

Особено значими изследвания върху ранновизантийската керамика от Истро-Понтийската и Средиземноморската област са тези на К. Скорпан[38]. В тях са внесени корекции от типологично и функционално естество в споменатите класификации на Б. Бьотгер — Г. Кузманов. Направен е опит да бъде проследено географското и хронологическото разпределение на основните групи ранновизантийска керамика. Обособена е т. нар. Истро-Понтийска област като активна производствена зона до самия край на този период. Ако бъдещите проучвания потвърдят изтъкнатия от К. Скорпан истро-понтийски произход на 8 от широко разпространените амфорни типа, от само себе си се налагат ревизии върху схващанията за икономическата ориентация на градовете по Долния Дунав. Налага се внимателно преразглеждане на амфорния материал от центровете на Първото българско царство с оглед разграничаването на константинополския от местния истро-понтийски материал. Не е изключено в тази област да се установи едно повторно оживление на някои ателиета за производство на амфори, по всяка вероятност стимулирано от потребностите на българската държава. Аналогично явление се наблюдава в Таврика след присъединяването на тези територии към Хазарския каганат[39].

К. Скорпан установява бързо и многостранно увеличаване на керамиката в VI в., което достига стойности, по-високи от предходните векове. Тази констатация е валидна в еднаква степен и за местната, и за вносната керамика. Силен спад в керамичното производство се установява за втората половина на V и края на VI — началото на VII в.

Накрая ще се спрем на някои съвсем нови изследвания върху ранновизантийската керамика от Ятрус, които имат пряко отношение към разглеждания от нас въпрос.

При проучване на ранносредновековното селище над развалините на кастела Ятрус се установява един междинен период (Е). Той се свързва със съществувало над развалините на кастела ранновизантийско селище, създадено около 600 г. Въз основа на стратиграфски наблюдения и точно датирани метални изделия двете фази на това селище се датират съответно в първата и втората половина на VII в.[40] Във втората половина на VII в. сред местното „мизийско“ население проникват първите славянски заселници. Традиционната ранновизантийска керамика присъствува според М. Вендел като

---

[37] Petre, A. Săpăturile de la Piatra Frecăţei. — MCA, VIII, 1962, 570—576; Cîteva mărturii ale culturii Sîntana de Mureş — Cerneahov in Scytia Minor. — SCIV, XV, I, 1964, c. 59.

[38] Scorpan, C. Origini şi linii evolutive în ceramica romano — bizantină (sec. IV—VII) din spaţul mediteranean şi pontic. — Pontica, IX, 1976, 156—175.

[39] Якобсон, А. Л. Цит. съч., с. 39 сл.

[40] Wendel, M. Die mittelalterlichen Siedlungen (spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau). — Jatrus — Krivina, т. 3 (под печат).

инвентар на жилищата до VIII—IX в. Отбелязани са промените, при които цветът и съставът на глината се различават от тези в периода Д. При гърнетата по-нататъшното развитие не е така добре установено. Най-общо те са малки по размери, бедни откъм форми. Установени са само три типа профили, третият от които е широко разпространен през ранното средновековие. Присъствието на ранновизантийската керамика в комплексите от VII—VIII век се тълкува като доказателство за присъствие на местно население. В подкрепа на това твърдение се изказва напоследък и Б. Бьотгер[41].

2. МЕСТНОТО НАСЛЕДСТВО ВЪВ ФОРМАЛНАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА РАННОСРЕДНОВЕКОВНИЯ КЕРАМИЧЕН КОМПЛЕКС

В историческите епохи промените във формалната характеристика на даден керамичен комплекс настъпват най-често като резултат от смесването на различни керамични традиции. Условията за смесването са подготвени от вътрешното развитие на две или повече групи от хора или общества. А. А. Бобринский разделя процеса на смесване на керамиката на шест етапа[42]. В основата на това разделяне лежат технологическите наблюдения върху археологическия материал, както и сравнителните и съвременни етнографски наблюдения. Според това изследване едни навици в грънчарството като подборът на суровината, съставяне рецептите на глинената маса и обработката на повърхността (1—3 етап) притежават способност да реагират удивително точно и безпогрешно на самото възникване и начало на процесите на смесването. Другите (4—6 етап), които засягат процесите на изработването на формата, в условията на смесването притежават завидна устойчивост, позволявайки като че ли да се погледне в миналото на културните традиции. Първите навици могат да се изменят в течение на живота на едно поколение грънчари. Пълното прераждане на субстратните навици може да стане в течение на живота на 5—6 поколения грънчари и винаги е съпроводено от изработването на единна техника в керамичното производство. Както се вижда, формата на глинените съдове като краен продукт на процеса съдържа най-устойчивите и консервативни признаци, които характеризират керамичната традиция.

На обр. 1 и 2 са отразени всички видове, типове и варианти домашна керамика от Североизточна България по типологията на Л. Дончева-Петкова, които не са възникнали в резултат на вътрешно развитие на славянската и прабългарската керамична традиция. Таблиците отразяват само обработения от тази авторка материал — цели или възстановени съдове. Не е възможно в нашето проучване да бъдат взети под внимание отдавна или наскоро публикувани фрагментирани материали от селищни комплекси, чиито форми могат да бъдат реконструирани графично с по-голяма или по-малка степен на достоверност. Фрагментираният материал предлага по-големи възможности при технически наблюдения или при изследването на орнаментиката и, където това е наложително, е взет под внимание. В типологията на Л. Дончева-Петкова не са включени т.нар. бъклици[43] и някои от наскоро

---

[41] Böttger. B. Zur Kontinuität der Keramikproduktion im Übergang von der Spätantike zum frühen Mittelalter. — В: Доклади на Първия межд. конгрес по българистика. Симпозиум славяни и прабългари. С., 1982, 22—30.

[42] Бобринский, А. А. Гончарство Восточной Европы. М., 1978, 243—244.

[43] Рашев, Р. За глинените бъклици в средновековна България. — В: Плиска — Преслав. Т. 1. С., 1979, 206—209.

обнародваните керамични видове от Северна и Южна България[44], но поради интереса, който представляват за нашето изследване, са представени и текстуално, и графично. Същото се отнася и за пет съда от могила XXXIII в Плиска[45]. Големи възможности за нашето изследване предлагат представените на обща таблица съдове от крепостта „Хисаря" при Хасково, които имат сигурна датировка[46]. Само някои от тях са използувани в едно по-общо изследване и характеристиката им не е пълна[47].

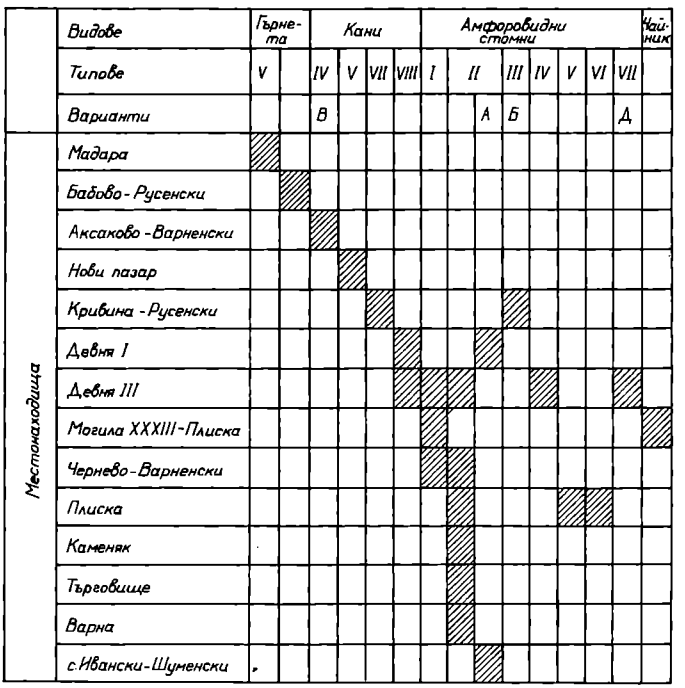

Обр. 1. Типологично разпределение на керамиката VII—IX в. (по Л. Дончева-Петкова)

Нито в таблиците, нито в текста е включен количествен показател, който би дал възможност да бъде представено съотношението между групите керамика с различна традиция, а оттам — и съотношението (в количествен смисъл) между носителите на тези традиции. Досега само керамиката от средновековното селище на Ятрус има пълна количествена статистика[48]. По тази причина резултатът от статистиката, който се налага като първи извод от съотношението между отразеното на обр. 1 и 2 количество, и общото количество на установените за ранносредновековната керамика видове, типове и варианти има съвсем условен характер. За групата на керамиката от

[44] Въжарова, Ж. Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1976, 385—394.

[45] Станчев, С. Керамика от Голямата могила в Плиска. — РП, 3, 1949, 230—231, обр. $2_{12, 13, 16-18}$.

[46] Аладжов, Д. „Хисаря", Хасково (Средновековно селище, крепост и некропол). Хасково, 1961, с. 15.

[47] Аладжов, Д. Материална култура на Югоизточна България през IX—XI век. — В: Славяните и средиземноморският свят. С., 1973, 145—149.

[48] Wendel, M. Цит. съч.

VII—IX в. например се установяват 13,5 % форми и техните варианти, чийто произход може да се свърже с влиянието на местната керамична традиция. Този процент се изменя при различните видове съдове. При гърнетата е 0,7 %, а при амфоровидните стомни — 7,2 % от общото количество. Други биха били показателите, ако се отчитат за всяка група поотделно. Тези различия не могат да бъдат случайни. Ако в някои некрополи гърнетата представляват значима част от гробния инвентар, то в селищната керамика те

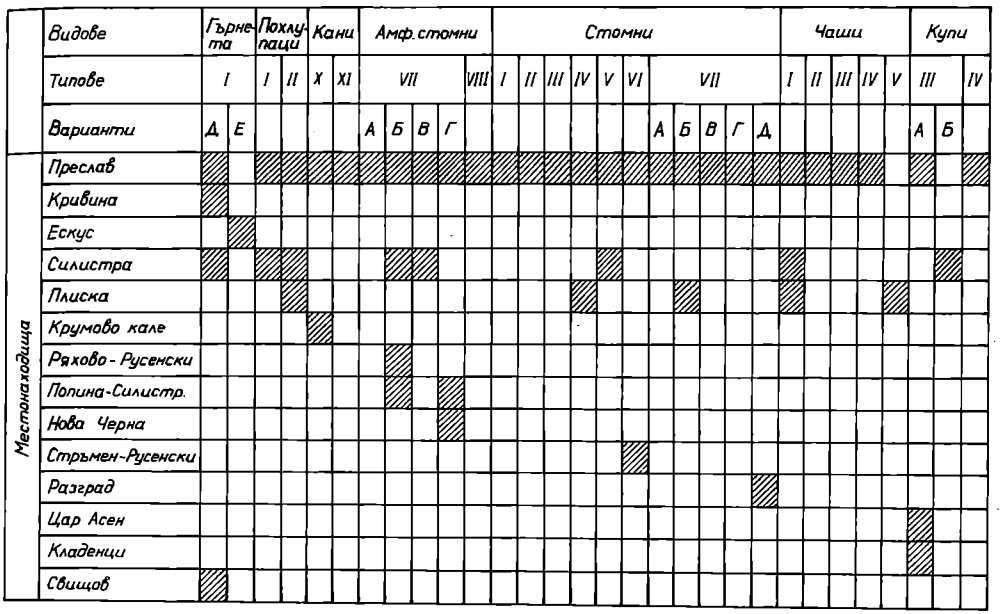

Обр. 2. Типологично разпределение на керамиката IX—X в. (по Л. Дончева-Петкова).

са най-значима, ако не и единствена форма съдове. Липсата на основни формални промени в този вид съдове още веднъж доказва устойчивостта на керамичната традиция и при славяните, и при прабългарите. Появата на амфоровидни стомни свидетелствува, че процесът на влияние на местната керамична традиция може да се наблюдава при една по-висока степен на организация на керамичното производство. Тези предварителни изводи, както ще видим, се потвърждават при конкретното проучване на всяка от смесените форми съдове.

Гърнетата от с. Бабово, Русенски окръг, изработени на крачно грънчарско колело[49], типологически принадлежат към първата технологическа категория гърнета от Ипотещи — Кындещи[50]. Засега те могат да бъдат използувани като хронологически признак в некропола. Отношението им към останалата керамика в некропола и района е неясно. Трудно може да се допусне вторичната им употреба в некропола, тъй като се различават по много признаци от ранновизантийските гърнета.

По-друг е случаят с гърнето от Мадара[51], единичен екземпляр, което по техническа характеристика не се отличава от останалите прабългарски

[49] Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 43, обр. 23_2, с. 44, обр. 24_4, с. 58, обр. 33_4.

[50] Ангелова, С. По въпроса за раннославянската култура на юг и на север от Дунав през VI—VII в. — Археология, 1980, № 4, с. 7.

[51] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., кат. № 142, табл. VIII_{142}.

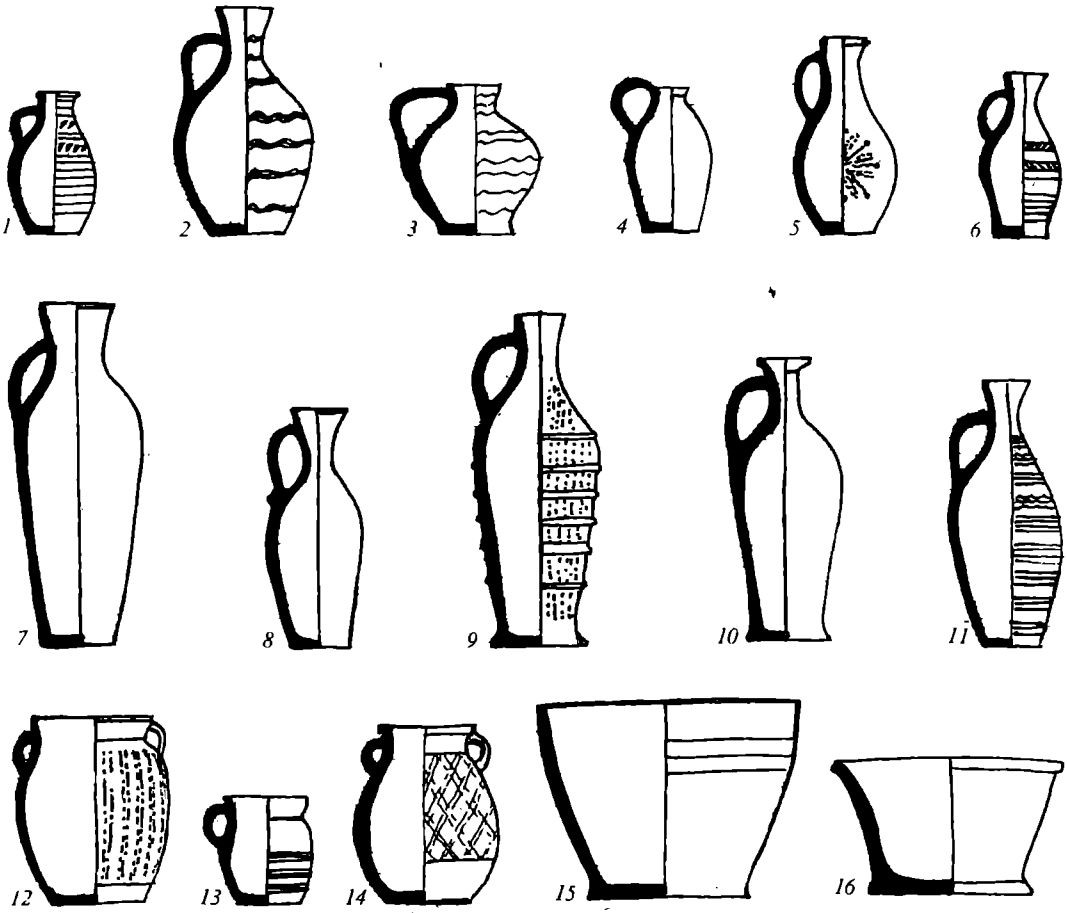

I_{1-11} — Стомни (по Л. Дончева-Петкова)

I_{12-14} — Гърнета (по Л. Дончева-Петкова)

I_{15-16} — Паници (по Л. Дончева-Петкова)

гърнета. Основната му отлика от тях е дръжката. Уховидни или пръстеновидни дръжки имат още няколко типа гърнета[52], които формално са отнесени към прабългарската керамика, но в изработването си показват значителни различия (табл. I_{12-14}). Появяват се още през VIII в.[53] М. Комша търси техния произход във византийските традиции на Северното Черноморие, макар да не изключва влиянието на византийската керамика от Малка Скития. Най-ранните екземпляри от тези гърнета са изработени в традициите на излъсканата керамика.

[52] Пак там, кат. № 141, 144, 162, 163 и 166.

[53] Comşa, M. Die örtliche Keramik aus den Siedlungen von Bukov. — Dacia, N. S., XXIII, 1979, с. 257, обр. 6_{53}, 7_{47}.

Подобни, но в никакъв случай не еднакви с нашите гърнета, са т. нар. питосообразни гърнета от Таманското градище и Саркел[54]. Изработени са на крачно колело и показват признаци на стандартизация. Като изхожда от техническите им характеристики, С. А. Плетньова смята, че те са работени само в градски работилници и са изпичани в пещите, в които са печени амфорите и червеноглинените кани. Последното се доказва от факта, че този вид съдове не са познати в селата в югозападните райони на Таврика[55]. Различията между тези и гърнетата от долнодунавската област не дават възможност да приемем, че имат общ произход. По-скоро става дума за едно и също явление в Таврика и в България — възпроизвеждане на сходни, но не идентични в двете области ранновизантийски образци. През ранновизантийската епоха в България и сред стандартната, и сред нестандартната продукция от Долна Мизия[56] и Малка Скития[57] са широко разпространени формално близки съдове, които се запазват до VII в. Може да се допусне, че те именно влияят върху формирането на нови типове гърнета сред прабългарсаката керамика. Влиянието на ранновизантийските гърнета не засяга, с редки изключения, цялостното тектонично оформяне на ранносредновековните типове. Особено близък по форма до ранновизантийските гърнета е един съд от ранносредновековното селище до с. Кладенци[58]. Този тип е означен като характерен за комплекса от Кладенци.

Както отбелязахме, при техническото изпълнение на тези гърнета се наблюдава значително разнообразие. Само част от тях са изработени от сиво-черна глина и са украсени чрез излъскване. Останалите са от чиста или песъчлива глина с различно оцветяване, но изпечени при свободен достъп на кислород в пещите. Орнаментацията им също е различна — канелюри, врязани ивици, ангоба и т.н.

Най-разнообразни по форма в керамичния комплекс от VII—IX в. са каните. Съвършенството в пластичното им оформление и орнаментиката ясно показват, че те са дело на занаятчии. Същевременно липсата на каквато и да било стандартизация определя статута на тези специализирани майстори. Те са произвеждали в почти всяко село или за малки, етнически и териториално близки групи от хора, най-вероятно по поръчка. По тази причина този вид съдове срещаме масово, за разлика от останалата трапезна керамика, и в селата, и в по-големите селищни центрове. Несъмнено те са плод на развитие на прабългарската керамична традиция. Териториално са разпространени винаги там, където чрез други данни се доказва присъствие на прабългарски етнос[59]. Прави впечатление консервативността на познатите типове. Само типът IV[60] е известен в три варианта, при това вариантът В само пропорционално отговаря на останалите варианти в типа.

Като резултат от действието на местната керамична традиция се появяват съдовете, определени от Л. Дончева-Петкова като типове IV, вариант В, V VII и VIII[61] (табл II). Ако се изключи ангобираната кана от некропола до

---

[54] Плетнева, С. А. Средневековая керамика Таманского городища. — В: Керамика и стекло древней Тмутаракани. М., 1968, с. 40, рис. $25_{4,5}$; Керамика Саркела — Белой Вежи. — МИА, 75. М., 1959, 216—217, 220.

[55] Якобсон, А. Л. Раннесредневековые сельские поселения Югозападной Таврики. — МИА, 168, М., 1970, 42—43.

[56] Бьотгер, Б. Домашна керамика. . . , с. 30, обр. $4_{а,г-з}$.

[57] Кузманов, Г. Ранновизантийска керамика. . . , с. 24, обр. $5_{а-г}$.; Scorpan, С. Цит. съч., Tyr D, C, табл. $XXVII_{5,6}$.

[58] Ваклинов, С., С. Станилов. Кладенци. Ранносредновековно българско селище. Варна, 1981, с. 53, обр. 45_1, 46_1.

[59] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 97, обр. 28.

[60] Пак там, 72—74.

[61] Пак там, с. 69 сл.

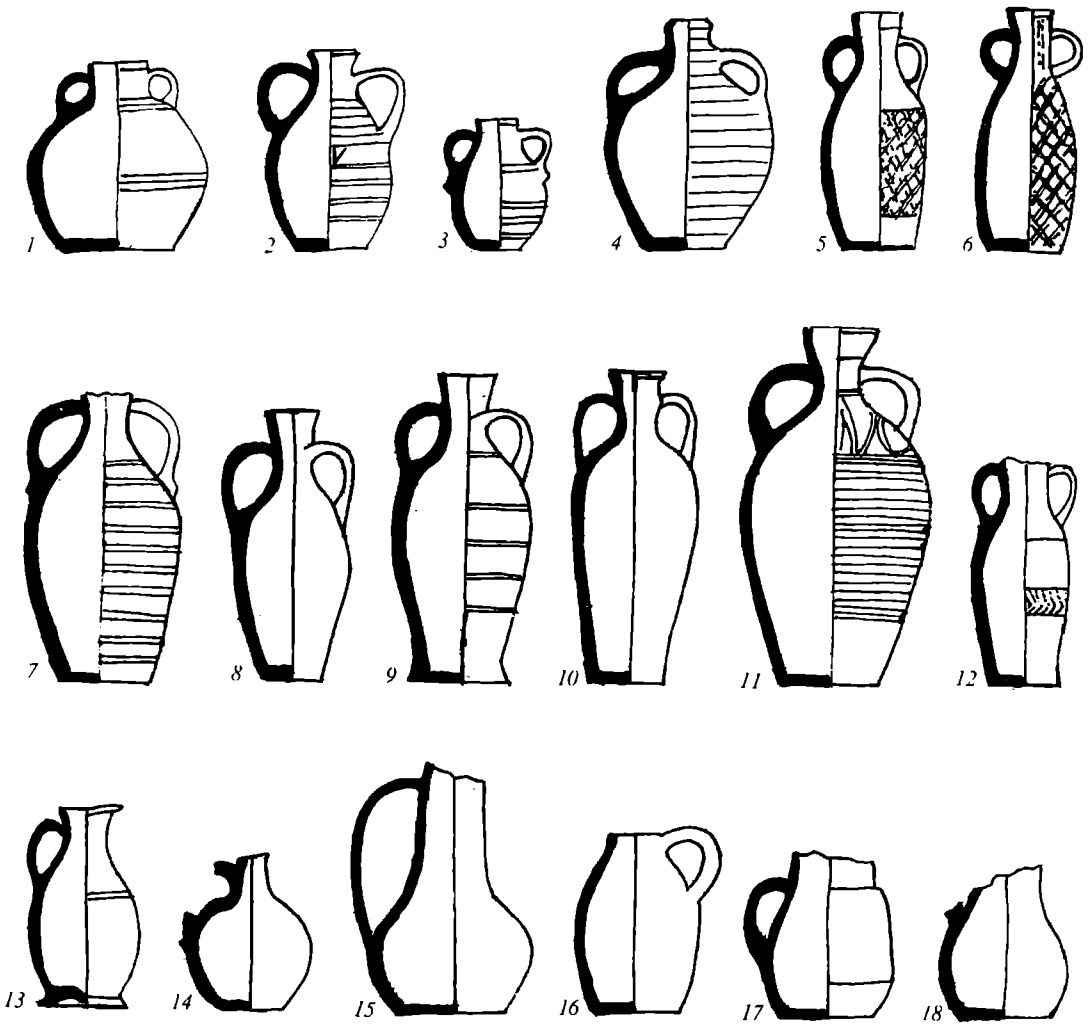

II_{1-12} — Амфоровидни стомни (по Л. Дончева-Петкова)

II_{13-18} — Кани (по Л. Дончева-Петкова)

Нови пазар (тип V), в останалите съдове смесването на местната антична и прабългарската керамична традиция не е доведено до край. По това те приличат на гърнетата с уховидни дръжки.

Интересен е този процес при каната от с. Аксаково, Варненска област[62]. Тя се различава от „новопазарския" тип кани както по състава на глината, така и по оксидационното изпичане. Съществена формална отлика е кухото столче, съвършено чуждо на прабългарската, но широко известно в античната керамика.

Каната от тип V от Нови Пазар принадлежи към една разграничена в литературата керамична категория[63], за която ще стане дума по-долу. Тя може

[62] Пак там, с. 74, кат. № 237, обр. 18_{237}.

[63] За ангобираната керамика вж. бел. 224—233.

да бъде определена като импорт, но само за селището, на което е принадлежал този некропол.

В тип VII се включват две кани от некропола при Разделна и селището при с. Кривина[64]. Основания за това заключение дават ниските биконични тела, които са най-характерният им елемент. В най-добрия случай двата съда биха могли да бъдат разглеждани като варианти на типа. Вече посочихме, че за каната от Разделна най-сигурни паралели могат да се намерят сред култури, развили се на север и северозапад от Долни Дунав в края на античността[65]. Затова допуснахме, че в нейната форма има антично влияние, осъществено преди настаняването на прабългарите на юг от Дунав. Каната от Кривина, изпълнена в техниката на прабългарската излъскана керамика, е чужда по форма на последната. Биконичната форма и издължената конусовидна шия са елементи, познати в местната късноантична и ранновизантийска керамика. Макар и да не са ни известни аналогични съдове от Малка Скития и Долна Мизия от VI—VII в., смятаме, че появата на каната от Кривина е резултат от участието на местна традиция. В полза на последното говори отсъствието на този тип в почти непрекъснатия типологичен ред на каните от Таврика между V и X в.

Несъмнено плод на местна традиция са двете кани от некрополи 1 и 3 в Девня[66]. Тук тя може да се долови както при състава на глината и опалването, така и при формата. Липсват повече данни за характеристиката на този тип. Подобни съдове с бутилковидно тяло се срещат през ранновизантийската

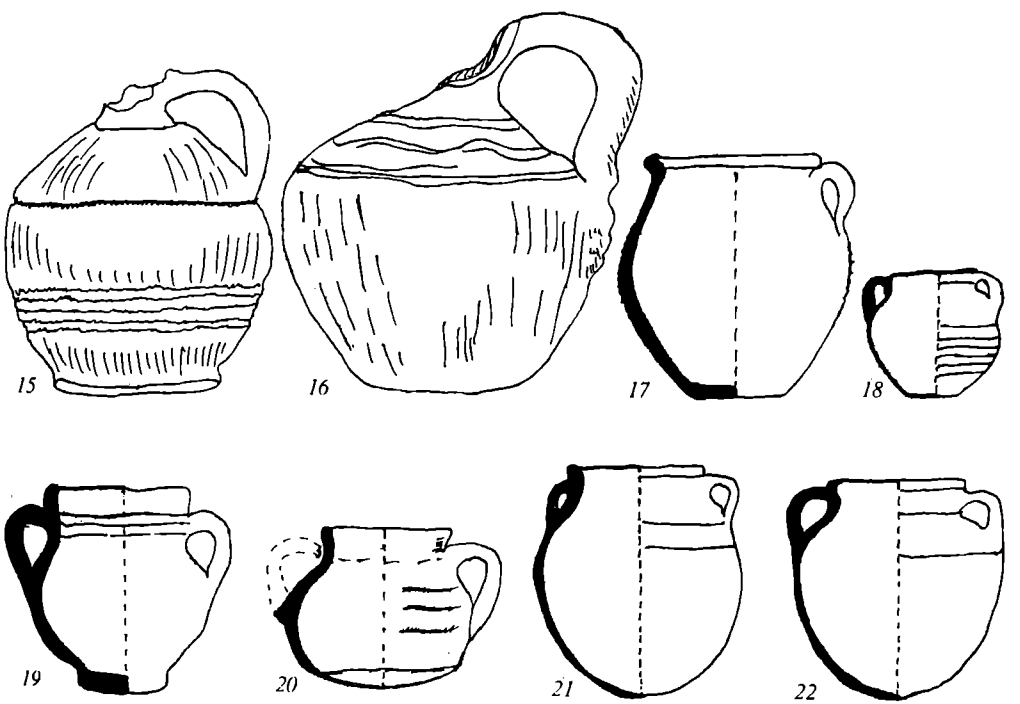

Ш$_{15-22}$ — Ранновизантийска керамика от Малка Скития (по К. Скорпан)

[64] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 75, кат. № 240, табл. XVII$_{240,241}$.
[65] Ангелова, С. Традиции. . . , с. 50.
[66] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч. с. 76, кат. 242, табл. XVII$_{242}$.

епоха и в северночерноморската, и в западночерноморската област (табл. III,IV). За разлика от девненските кани те са работени на крачно колело. Едно бъдещо изследване, което ще разчита на повече и по-разнообразен материал, вероятно ще успее по-сигурно от нас да разграничи северно- от западночерноморските влияния върху развитието на този вид съдове.

Широкото териториално и хронологическо разпространение на т.нар. амфоровидни стомни прави този вид съдове характерен за керамичния комплекс през ранното средновековие. Бидейки работени при различни технически условия и твърде разнообразни по форма, състав на глината и орнаментацията, те са особено интересни за нашето изследване. Появата на този вид съдове се поставя в IX в. Комплексите от Румъния обаче поставят

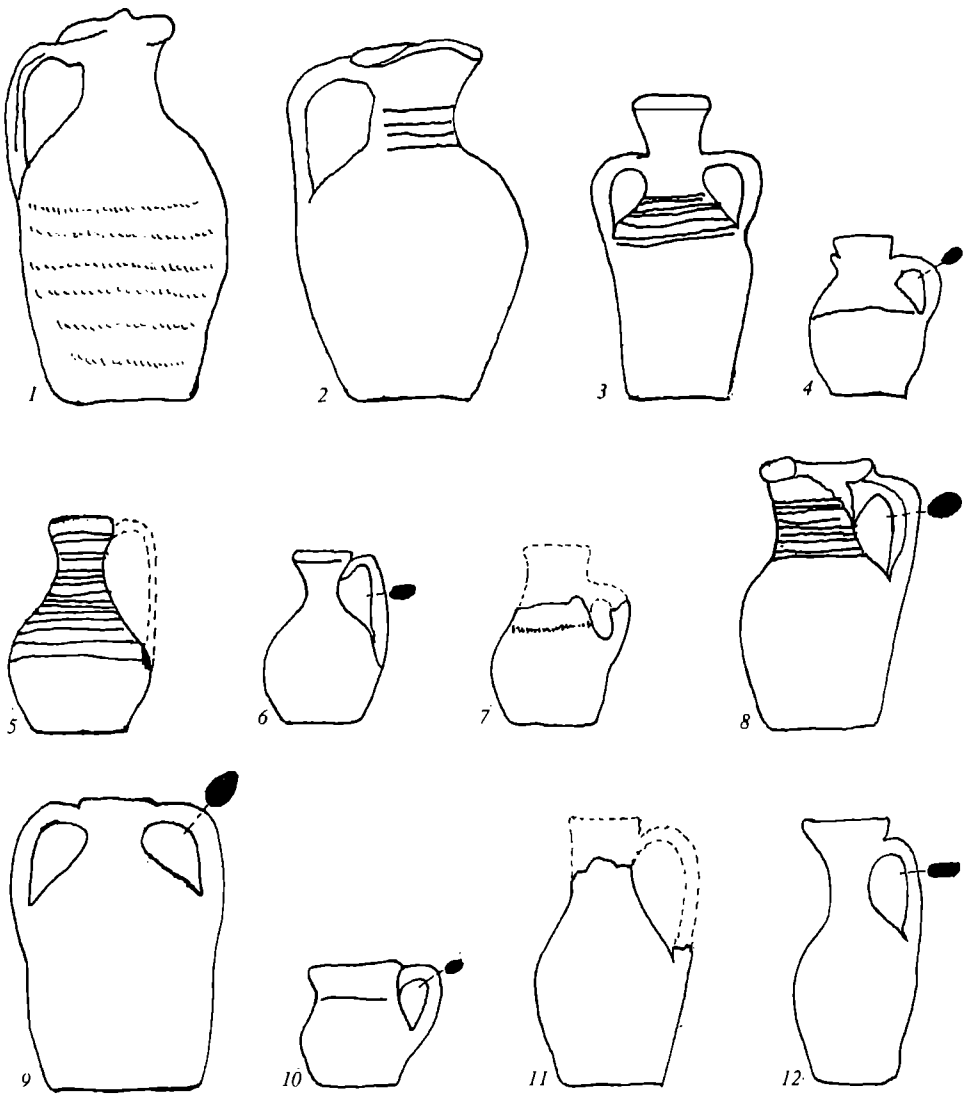

IV$_{1-12}$ — Местна ранновизантийска керамика от Таврика (по А. Л. Якобсон)

като долна граница края на VIII в.[67] Важно е да се спомене, че за разлика от каните, амфоровидните стомни се срещат само в по-значими средища на българската държава. Разпространението им далеч надхвърля границите на съвременна България. Освен известните отдавна центрове за производство на амфоровидни стомни от Румъния (Северна Добруджа, Мунтения, Олтения и Трансилвания)[68] напоследък такива съдове се откриват в биритуални некрополи в Югоизточна Унгария[69], където българското присъствие се документира и по археологически път[70]. От специално изследване се нуждаят т. нар. местни, но изработени по византийски образци керамични съдове от големите центрове във Велика Моравия[71], които показват техническо и типологично сходство с няколко типа амфоровидни стомни от България[72]. Тези съдове са ясно разграничими от местната керамика с панонска традиция от аварските некрополи в Унгария[73] или от подобната керамика от аварославянските некрополи от Словакия[74].

Амфоровидните стомни от тип I[75], тип II, варианти А и Б[76] и тип IV[77] (табл. II_{1-5}) представляват всъщност модификация на добре познати в Мизия и Малка Скития образци от стомни с две дръжки, които в тези области между III и VI в. претърпяват значителни еволюционни промени[78]. Амфоровидната стомна от некропол № 3 при Девня — тип IV — съдържа и във формата, и в орнаментацията елементи от широко разпространените облодънни амфори с „гребенчата" украса от ранновизантийската епоха. Интересно е да се отбележи, че ранните представители на амфоровидните стомни от Буков, датирани в края на VIII и нач. на IX в., имат керемиденочервен цвят, вследствие изпичането при свободен достъп на кислород[79]. У нас само няколко представители на първия тип са изработени от типичната за прабългарската излъскана керамика глина, имат характерната за нея фактура и са украсени чрез комбинация от излъскани и врязани орнаменти. Всички останали съдове показват различни нюанси на червен и сив цвят и често са украсени чрез плитки хоризонтални канелюри, които създават впечатление за нагъната повърхност.

Ст. Станчев още навремето обърна внимание върху тези съдове, в които видя варваризиране на античната и византийската остродънна амфора и съчетание между формите на амфората и обикновената плоскодънна стомна[80]. Към тях той причислява и каната[81] — тип VI по Л. Дончева-Петкова[82]. Тези

---

[67] Comşa, M. Цит. съч., с. 259.

[68] Comşa, M. Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. — Dacia, N. S., IV, 1960, 399—400, 417—419.

[69] За тези находки съобщава К. Местерхази в доклад на IV межд. конгрес по славянска археология. С., 1980; Sos, A. Die slawische Bevölkerung Westungarns im IX. Jh. München, 1973, табл. 28, 29.

[70] Mesterhazy, K. Die ethnischen Probleme des Gebietes östlich der Theiss im 9. Jh. — In: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. T. 1. Bratislava, 1979, 539—541.

[71] Hruby, V. Stare Mesto. Velkomoravske pohrebiste „Na valach". Praha, 1955, 145—151; Poulik, J. Južni Morava-zeme davnych slovanu. Brno, 1948—1950, с. 116.

[72] Comşa, M. Cultura materiala veche romaneaska (Aşesarile din secolele VIII—X de la Bukov — Ploieşti). Bucureşti, 1978, 102—103.

[73] Csallany, D. Frühawarische Gefässe in Ungarn. — Dolgozatok. T. 16, 1940, 134—144.

[74] Cillinska, Zl. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nove Zàmki. Bratislava, 1966, 141—142.

[75] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., 78—79, кат. № 249—252, табл. $XIX_{249, 252}$.

[76] Пак там, 79—80, кат. № 253—259, 260, 261, табл. $XIX_{256, 259, 260}$.

[77] Пак там, с. 81, кат. № 266, 267, табл. XX_{266}.

[78] Scorpan, C. Цит. съч., Тур Е, табл. XXIV_{1-5}.

[79] Comşa, M. Die örtliche. . . . , с. 248, обр. 10.

[80] Станчев, С. Цит. съч., с. 233, обр. 2_{10}.

[81] Пак там. обр. 2_9.

[82] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 74, кат. № 239, табл. XVII_{239}.

типове амфоровидни стомни не са засвидетелствувани в Таврика между V—X в.[83]

Амфоровидните стомни от тип III[84] могат да се смятат като произлезли от II тип и също като тях имат по-широко териториално разпространение — в цяла Северна България. Различията между отделните съдове в типа се определят от състава на глината, изпичането от тъмносиво до керемиденочервено и орнаментиката.

Останалите амфоровидни стомни от групата на керамиката от VII—IX в. са представени от единични екземпляри в находищата от Североизточна България. Стомната от V тип[85] е класически представител на съдовете, изпълнени в техниката на прабългарската излъскана керамика. Подобни съдове са намерени в Буков и се датират от средата на IX до втората половина на X в.[86] Типът VI[87] е представен от приблизително еднакви по форма съдове, изпълнени от различни по състав глини и получили различно оцветяване. Съдът от Свищов има украса от врязани вълнообразни линии. След изпичането е добил охровожълт цвят. Л. Дончева-Петкова посочва този орнамент като чужд на керамиката, източена от чиста глина[88]. Ако се има предвид, че на територията на Толбухински окръг (Топола, Бдинци и др.)[89] се срещат преобладаващо количество съдове от чиста глина с постоянно съчетание на излъскана и врязана украса, това твърдение не може да се приеме. Впрочем при характеристиката на украсителните техники и мотиви авторката е отбелязала този факт[90]. Най-ранният досега екземпляр от този тип амфоровидни стомни е известен от Буков. След изпичането има розов цвят. Датиран е в края на VIII— нач. на IX в.[91] Другите представители на типа произхождат от биритуалните некрополи в Северозападна България.

Сред амфоровидните стомни от ранновизантийската епоха не са известни близки по форма до тип V и VI. В областта на Таврика те са също рядко изключение[92] (табл. IV). Формата според А. Л. Якобсон е късноантична. Обнародваните от С. А. Плетньова „кани" с две дръжки, включени в групата на яйцевидните кани, са продукт на градските грънчари и вероятно представляват в една или друга степен преобразувани типове от ранновизантийските комплекси в Таврика[93]. Може да се допусне, че при формирането на типовете от България, от една страна, е оказала влияние формата на някои кани (напр. тип VIII)[94], а от друга — амфоровидните стомни от тип I—IV.

Амфоровидните стомни от тип VII се смятат по-късен етап от развитието на стомните от предходните типове (табл. II_{6-11}). Най-характерен техен елемент е силното разширение на тялото в горните части непосредствено под дръжките[95]. Най-ранните представители на типа са обединени във вариант Д[96]. Тях ние причисляваме към групата на керамиката от VII—IX в., тъй като представляват непосредствено развитие на амфоровидните стомни от тип II. С

---

[83] Якобсон, А. Л. Керамика. . . . , 20—21, 32—33.
[84] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., 80—81, кат. № 262—265, табл. XX_{263}.
[85] Пак там, с. 81, кат. № 268, табл. XX_{268}.
[86] Comşa, M. Die örtliche. . . , с. 242, обр. $8_{39,41}$.
[87] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 82, кат. № 269—272, табл. $XX_{269,272}$.
[88] Пак там, с. 82.
[89] Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 150, обр. 93_2, с. 161, обр. 101_3.
[90] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 124.
[91] Comşa, M. Die örtliche. . . . , с. 248, обр. 10_{30}.
[92] Якобсон, А. Л. Керамика. . . . , с. 21, рис. 6_3.
[93] Плетнева, Є. А. Керамика Саркела. . . . , с. 214, рис. 1_{11}, с. 220, рис. 2_{1-2}.
[94] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 76, кат. № 242, табл. XVII_{242}.
[95] Пак там, 82—83.
[96] Пак там, с. 85, кат. 286, 287, табл. $XXII_{286,287}$.
[97] Въжарова, Ж. Цит. съч., 173—246.

тях те са свързани и формално, и по начин на изработване. Ангобата върху амфоровидната стомна от Силистра не е достатъчно основание съдът да бъде датиран в X в.

Нови типове амфоровидни стомни и варианти на познатите са намерени в двуобредните некрополи при с. Долни Луковит, Плевенско и с. Галиче, Врачанско[97]. С изключение на няколко гроба с трупоизгаряне и два с трупополагане, останалите гробове са приписани на славянско население и са датирани в X в. Други изследвачи причисляват некрополите от „тип Галиче" към биритуалните славянски некрополи от т. нар. зона Д, възникнали по периферията на компактните аварски некрополи между 650 и 800 г. Не е изключена възможността някои от тези некрополи по Долния Дунав да са използувани и в IX в.[98]

Тук не е място да се занимаваме с етническата принадлежност на тези некрополи. Ще отбележим само, че по отношение на керамиката те притежават същите белези на смесено население, каквито се наблюдават и в двуобредните некрополи на Североизточна България. От некропола в Долни Луковит — 1 са известни варианти на тип I[99], на тип V и VI[100], на тип VII, вариант Д[101]. Подобни съдове се срещат и в останалите некрополи на Северозападна България. Съвсем непозната форма за Североизточна България е една амфоровидна стомна от Долни Луковит—1, изработена от чиста глина с тъмносив цвят и украсена с излъскани ивици[102]. Аналогия на тази форма е само амфоровидната стомна, изработена на ръка, от некропола при с. Мишевско, Кърджалийско[103] (табл. V_3). Некласифицирани типове са амфоровидните стомни с издължени цилиндрични или конични тела, с високи фуниевидни, често сложно профилирани устия и масивни дръжки[104]. Преходен тип между тях и тип VI са две амфоровидни стомни от некропола при с. Галиче[105]. В тези некрополи се срещат и форми, близки до по-късните варианти на тип VII и VIII, които са датирани в IX и главно в X в.[106] Глазираните стомни от Галиче също досега са датирани най-рано в IX в.[107] Доминират обаче амфоровидни стомни, изработени в техниката на прабългарска керамика с излъскани ивици[108].

Сред керамиката от Голямата могила в Плиска са намерени още пет съда, които не са включени в изследването на Л. Дончева-Петкова[109]. Тях именно Ст. Станчев смята за форми, наследени от провинциално-римската и ранновизантийската керамика, като ги разграничава от някои други съдове в комплекса, които приема за варваризирани антични типове. Форамата на стомната[110], пък и техниката на изработване са типични за късноримското керамично производство у нас. Могат да се приведат толкова много паралели сред керамиката от III—IV в., че изброяването им тук е напълно излишно.

---

[98] Zoll-Adamikowa, H. Die Verwendbarkeit der Grabfunde aus dem 6. — 10. Jh. für die Aussonderung der Stammesgruppen bei den Westslawen. — In: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. T. 1, Bratislava, 1979, c. 946.

[99] Въжарова, Ж. Цит. съч., с. 183, обр. 110_1.

[100] Пак там. с. 191, обр. 116_6, с. 197, обр. $121_{5,9}$ с. 207, обр. $128_{1,3}$.

[101] Пак там, с. 201, обр. 124_7.

[102] Пак там, с. 180, обр. 107.

[103] Пак там, с. 308, обр. 192_2.

[104] Пак там, с. 199, обр. 123_8, с. 210, обр. 130_6, с. 211, обр. 131_2, с. 235, обр. 147_1.

[105] Пак там, с. 237, обр. $148_{2,3}$.

[106] Пак там, с. 246, обр. $154_{2,3}$.

[107] Пак там, с. 235, обр. 147_1.

[108] Пак там, обр. 107, 116_6, 123_4, 128_1, 130_6, 135_2, 142_{14}, 148_3, 154_2.

[109] Станчев, С. Цит. съч., 230—233, обр. $2_{12.13.16-18}$.

[110] Пак там, обр. 2_{13}.

V_{1-2} — Съдове от Туховище, Благоевградско (по Д. Стоянова-Серафимова)

V_{3-5} — Съдове от Мишевско, Кърджалийско (по Ж. Вължарова)

V_{6-8} — Съдове от Хисаря (по А. Запрянов)

Без специално изследване ние трудно можем да кажем дали стомната не принадлежи към една немалка вече група късноримски съдове, вторично употребени в некрополите в Североизточна България. Ако този съд може да се разглежда като анахронизъм в комплекса, не такъв е случаят с останалите

четири съда. Един от тях е кана с трилистно устие, а останалите са паници върху по-ниско или по-високо конусовидно столче[111]. Те са чужди на останалата керамика в комплекса и като форми, и като техника на изработване и декорация. Тъй като тези съдове остават изолирана група в целия керамичен комплекс на Североизточна България през ранното средновековие, с най-голямо основание могат да бъдат разглеждани като импорт.

Прието е, че средновековната глазирана керамика най-рано се появява в Иран и Средна Азия — в края на VIII и началото на IX в.[112] Комплексът в Сарачхане в Цариград, датиран с монети между 650—670 г., съдържа голямо количество глазирани изделия[113]. Разнообразието на изделията и доброто качество на глазурите дават основание да се приеме, че във втората половина на VII в. е имало развито производство на глазирани изделия. Макар и да не са намерени паралели на глазираните изделия преди средата на VII в., за начална дата на производството им в Константинопол се предлагат годините малко преди и около 600-ата[114].

Съдовете от Голямата могила нямат съответствия сред комплекса от Сарачхане. Отличават се и с употребата на подглазурна ангоба, която, трябва да се предполага, е по-късно развитие на глазираната керамика. Отворени форми на високи кухи столчета, между които има доста сходни с паниците от Голямата могила, са типични за комплекса от VIII—X в. от Сарачхане, както и за керамиката от III и IV стадии на Големия дворец[115]. Във Византия през втората половина на IX в. започва производството на белоглинена глазирана керамика с релефна украса[116]. В края на IX в., както казахме, се датира началото на производството на глазирани изделия в България[117]. В такъв случай глазираните съдове от Голямата могила вероятно са произведени в Константинопол или някои от периферните византийски центрове през VIII или IX в. Те са синхронни на останалата керамика от комплекса и могат да се разглеждат като неразделна част от него. Импортни глазирани съдове са известни и от Буков[118].

В последните години бяха открити нови керамични образци при разкопките на опожарения в 811 г. заедно с т.нар. Крумов дворец подземен ходник[119]. Според предварителното съобщение комплексът е съдържал около 35—40 съда, от които са представени 1—2 амфоровидни стомни, 30 кани (стомни?) и 3—4 „чайника“. Обърнато е внимание на единната техника, с която са изработени тези съдове, на липсата на стандартни типове както по вместимост, така и при орнаментацията. Откривателят им изказва предложение, че са изработени в някое от константинополските ателиета, специализирано в производството на нестандартна продукция. Трябва обаче да се каже, че както през ранновизантийския период, така и по-късно във Византия именно стандартизацията отличава продукцията на големите керамични

---

[111] Пак там, обр. $2_{12,16-18}$.

[112] Якобсон, А. Л. Средневековая поливная керамика как историческое явление. — ВВр., 39, 1978, 149—150.

[113] Hayes, J. W. A Seventh — century Pottery Group. — DOP, 22, 1968, 203—216.

[114] Пак там, 215—216.

[115] Harrison, R. M., N. Firatli. Excavations at Sarachane in Istanbul. — DOP, 22, 1968, 201—203; Stevenson R. B. K. The Great Palace of the Byzantine Emperors. First Report. Oxsford, 1947, табл. 16.

[116] Morgan II, Ch. H. The Byzantine Pottery. — Corinth. T. 11, Cambridge — Massachusetts, 1942, с. 49.

[117] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., с. 130.

[118] Comşa, M. Cultura materiala. . . , 108—111.

[119] Рашев, Р. Свидетелство за средновековния бит. — Плиска — Мадара — Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 2.

работници. Нарушаването на стандартизацията при специализираните производства винаги е белег за упадък, за съкращаване в количествено и териториално отношение пластмента на стоките. Нестандартни типове червенолакова керамика се откриват в Константинопол през VII в. и покъсно, но те имат ограничено, местно значение и не са класифицирани на други места[120]. Появата на нестандартни типове керамика през ранновизантийската епоха в България, както показва изследването на Б. Бьотгер, означава съкращаване на връзките с големите производителни центрове на керамика и увеличаване на дребното местно производство.

Дори и да допуснем, че тази керамика е произведена в някое от византийските ателиета специално, по поръчка, редица елементи от формално естество по-скоро я отдалечават, отколкото сближават с византийските грънчарски изделия. Ние на познаваме сред затворените форми на византийската керамика от VII—X в. такива високи, несъразмерни с обема на тялото столчета, които характеризират най-многобройната група от плисковския таен ходник — каните. Чужди на византийската керамика са и дръжките. Ако т. нар. чайници от подземния ходник са аналогични на намерения в Голямата могила съд[121], то те са коренно различни от една голяма група съдове от Константинопол, които също са снабдени с конусовидни чучури за изливане[122]. Чайниците, както и формата на каните ни насочват към една друга категория съдове, разпространена в Средна Европа в късната аварска епоха. „Жълтата" керамика от Карпатската котловина е обект на внимателно изучаване и предмет на оживени дискусии от момента на откриването ѝ до днес. Най-пълното изследване върху нея принадлежи на Д. Бялекова[123].

Авторката обръща внимание върху типологичното и техническото единство на тази керамика, която при това се различава от обичайните за карпатската котловина дунавски и тиски тип керамика. Хронологически принадлежи на хоризонта на гробовете с лети колании гарнитури, т. е. появява се в края на VII и се произвежда в течение на целия VIII в. Установени са осем основни типа, като всеки от тях има по няколко варианта.

Чайниците от Голямата могила и подземния ходник нямат съвсем точни паралели сред жълтата керамика, но по основните си елементи — форма на тялото, шийката, устието, дръжката и чучура — представляват един смесен тип между установените за Средна Европа тип А—I (вар. А—I в) и тип А—II (вар. А—II в)[124]. Каните от подземния ходник, ако се изключат високите столчета, намират най-сигурни паралели сред типа А—II (вар. А—II в)[125]. Те от своя страна са сходни с металните кани от съкровището от Надь сент Миклош. Металните кани са посочени като паралел от Р. Рашев за каните от ходника. Аналогичните на нашите съдове от Средна Еврапа се датират във втората половина на VIII в. Непозната форма в средноевропейската керамика е амфоровидната стомна от подземния ходник.

Ако техническата близост между керамиката от подземния ходник и тази от Средна Европа може да бъде обяснена чрез активно действуващата антична традиция, която в Унгария и България има обща основа, не така стои въпросът с формалното им сходство. Ние добре знаем, че панонската керамика престава да влияе активно върху местната продукция още от края на VI в. Освен това, както смята Д. Бялекова, жълтата керамика от аварската

[120] Hayes, J. W. Цит. съч., с. 212.
[121] Дончева-Петкова, Л. Цит. съч., кат. № 247, табл. XVIII_{247}.
[122] Hayes, J. W. Цит. съч., с. 207.
[123] Bialekova, D. Žlta keramika z pohrebisk obdobia avarskej riše v Karpatskej kotline. — SLA, XV—I, 1967, 65—76.
[124] Пак там, с. 66, обр. $1_{1,5}$, 2_3, 2_2.
[125] Пак там, с. 66, обр. $2_{1,2}$, 4.

епоха е феномен, който не може да бъде обяснен с действието на панонската антична традиция[126]. Процесът на формирането на тази керамика не е протекъл в Карпатската област. Като чужд инфилтрат тя се запазва в течение на живота на две-три поколения грънчари, след което изчезва, без да остави забележими следи в грънчарството на IX в. Типологичните паралели, начинът на изработване и орнаментиката насочват авторката към средноазиатското грънчарство. Най-точни паралели тя намира в централните области на Западнотюркския каганат през VII—VIII в. Производителите на тази керамика не са авари, тъй като тя се появява доста късно в Средна Европа — в края на VII в. Тя е продукт на частична миграция на занаятчии и търговци, които по произход биха могли да бъдат оногури, уйгури, ефталити, киргизи, а вероятно и орхонски тюрки[127]. В. И. Распопова смята, че създатели на новите по стил и техника колании гарнитури от Карпатската котловина, както и на жълтата керамика биха могли да бъдат група занятчии от Согда[128].

На времето обърнахме внимание върху някои сходства между сивата керамика от ранната аварска епоха и прабългарската керамика с излъскани ивици. Тук се натъкваме на втори подобен факт. Унгарските изследвачи напоследък съобщават за проучването на един некропол в Szekzàrd, Югоизточна Унгария, където е засвидетелствувана едновременната поява на жълтата и сивата керамика[129], и отново поставят проблема за етническата неоднородност на аварските поданици. В унгарската историография този проблем е много стар[130]. За нас е важно да отбележим, че и в Голямата могила, и в подземния ходник жълтата керамика е едновременна със сивата излъскана керамика. Между нея и сивата керамика съществуват основни технически и типологични различия, които не позволяват да се приеме изработването им в едни и същи работилници, а само едновременното им използуване.

Колкото и оскъден да е все още материалът от България, отсега се вижда, че наред със сходствата, формите от подземния ходник показват и различия от средноевропейските съдове. На първо място, това са високите столчета на каните и конусовидните издатъци под дръжките с растителен пластичен орнамент. Съвършено чужда на средноевропейската керамика е амфоровидната стомна, чиято поява може да се обясни само с участието на местната традиция. Такава форма не е известна на средноазиатските грънчари[131]. Червената ангоба върху някои от съдовете от Плиска ги свързва с ангобираната керамика от долните хоризонти на столицата, работена също на крачно грънчарско колело от същата охровожълта глина[132]. Ангобата върху плисковските съдове като декоративен елемент се различава принципно от рисуваната растителна и животинска орнаментика върху някои образци от жълтата керамика от Средна Европа. Използуването на червената ангоба в средноазиатската керамика след VI в. е съвсем рядко явление[133]. Ние не

---

[126] Пак там, с. 72.

[127] Пак там, с. 75.

[128] Распопова, В. И. Согдийский город и кочевая степь в VII—VIII вв. — КСИА, 122, 1970, 86—90.

[129] Rosner, Gy. Die ethnische Probleme im 8. — 9. Jh. in Südostpannonien. — Rapports du IIIe Congrès Int. d'Archéologie Slave. T. I. Bratislava, 1979, 671—676.

[130] Simonyi, D. Die Bulgaren des 5. Jh. im Karpatenbenbecken. — AAH, X, 1957, 227—250.

[131] Неразик Е. Е. Керамика Хорезма Афригидского периода. — ТХАЭЭ. Т. 4, 1959, 259—260.

[132] Дончева-Петкова, Л. Ранносредновековни ангобирани съдове. — Археология, 1973, № 3, 15—16.

[133] Маршак, Б. И. Влияние торевтики на согдийскую керамику VII—VIII вв. — ТГЭ, 6, 1961, с. 177; Горбунова, Н. Г. О раннесредневековой керамике Ферганы. — В: Успехи среднеазиатской археологии. Вып. 4. Л., 1979, 67—71.

намираме, че жълтата керамика има голямо сходство в техническото изпълнение със средноазиатската керамика. Примеси от слюда в глината и механично оглаждане на жълтата повърхност, типични за Средна Азия, не са отбелязани нито в Карпатската котловина, нито в България.

За възникването на керамиката от плисковския подземен ходник са възможни две предположения: 1. Сред прабългарите е имало група специализирани занаятчии, работили в духа на новия стил на средноазиатското грънчарство от VII—VIII в. Този стил се характеризира с широкото навлизане в керамиката на образци от торевтиката, поради което съдовете са масивни, тежки, с несъразмерни пропорции. Тези елементи винаги съпътстват опитите да се придадат на дебелостенните глинени съдове форми, изработени за тънкостенните метални съдове. Типичен пример за това са каните от Плиска, при които не само формите на телата, но и високите столчета и релефните орнаменти под дръжките са характерни за металните изделия[134]. В такъв случай ще трябва да се признае, че изделията от подземния ходник са оставени не от тези занаятчии, а от техни потомци, върху които активно влияние е оказала местната керамична традиция (амфоровидните стомни, техниката на изработване, ангобата). Местната традиция е факторът, довел до отклоненията от първообразите, върху които възникват съдовете от Средна Европа и тези от Долни Дунав. 2. Не трябва да се изключва възможността тези съдове да са изработени от местни майстори, вероятно същите, които са оставили великолепните ангобирани съдове от Плиска. Върху амфоровидната стомна от Големия басейн[135] се забелязват същите пластични издатъци под дръжките. Каните и амфоровидните стомни са най-разпространените форми в репертоара на тези грънчари[136]. В този случай каните от ходника биха могли да бъдат направени по поръчка, по модели от торевтиката. С това се обяснява тяхната неповторимост, липсата на стандартизация и отсъствието на форми в синхронния и по-късен керамичен комплекс, които могат да бъдат тяхно продължение. Влиянето на торевтиката върху керамиката не е явление, специфично само за Средна Азия. Сред групата на „новопазарските“ кани могат да се посочат редица изделия, в които се долавят било във форма, било в орнаментика елементи от металните съдове. Остава да предположим, че и подобните, и различните от нашите съдове от Карпатската котловина са резултат от подобно явление. Указание за това е появата на съдове в друга техника (тип В)[137], които Д. Бялекова е означила като подражания на жълтата керамика или на метални изделия.

След пълната публикация на комплекса от подземния ходник вероятно ще могат да се направят и други наблюдения.

Приехме, че разграничаването на керамиката от първата и тази от втората половина на IX в. е до голяма степен условно. И все пак една граница съществува и сигурно указание за това е появата на нови типове съдове именно през IX в. Много от типовете керамика, включени във втората хронологическа група, засега се датират в самия край на X в.[138] Те показват едно пълно развитие на типа и ние можем да предположим, че това развитие е протекло през целия X, ако не още през IX в. В този смисъл известни указания дава хронологическото разпределение на керамиката от Буков. Добре датираната керамика от Диногеция е една възможност за сравнение с керамиката от XI в.[139]

[134] Маршак, Б. И. Цит. съч., табл. 8.

[135] Дончева-Петкова, Л. Ранносредновековни ангобирани. . . , с. 15.

[136] Дончева-Петкова, Л. Западната крепостна стена в Плиска (Проучвания на Южния сектор през 1973 и 1974 г.). — В: Плиска — Преслав. Т. 1. С., 1979, с. 91.

[137] Bialekova, D. Цит. съч., 69—70.

[138] Датира се с монети от търговските помещения в Преслав.

[139] Comşa, M. Ceramica locala. — Dinogetia, I. Bucureşti, 1967, 170—186.

Ако се сравни керамиката на обр. 2 с тази на обр. 1, става ясно, че през втория период количеството на съдовете, в които е ясно доловима античната традиция, нараства значително. През IX—X в. то е 27 % от общото количество на класифицираната керамика. Както показват някои нови видове съдове, обединени от М. Комша в групи IV и V[140], както и т. нар. импортни съдове[141], едно изследване върху керамиката от XI в. би увеличило значително този процент.

Налага се едно пояснение. Л. Дончева-Петкова[142], пък и други изследвачи преди нея говорят главно за влияние на Византия върху керамиката в България през IX—X в. Като историческо явление това влияние основателно се разграничава от т. нар. влияние на ранновизантийското керамично производство. Чрез запазване на основното гръкоезично население, както и на големите производствени центрове във византийската керамика се проследява една непрекъсната линия на развитие, изразена най-вече в запазените традиционни форми. Нови форми се появяват вече при широкото въвеждане в производството на глазираните съдове и те в значителна степен са повлияни от металопластиката, както и от стъклопроизводството, неразривно свързано с техниката на глазираните изделия. Както показва комплексът от Сарачхане, едни и същи традиционни форми съдове в началото се произвеждат със и без глазура[143]. За съжаление ние не познаваме масовата керамика от Константинопол от VIII—IX в.[144] Проучването на керамиката от Херсон също показва приемственост между V—VII и следващите до X в. столетия[145]. По тази причина ние схващаме съвременното (за IX—XI в.) влияние на формите на византийската керамика като проява на една непрекъснато действуваща антична традиция. Като производствена традиция тя не може да бъде рязко противопоставена на действието на местната късноантична или ранновизантийска керамична традиция. Друг е въпросът, дали тя е постъпвала чрез директното влияние на Константинопол или други големи керамични центрове, като е възприемана чрез импортираните изделия или чрез прякото участие на майстори-чужденци. Друга възможност е участието на славянизираните територии на юг от Хемус, включени с малки изключения до IX в. във Византийската империя. При керамиката от IX—X в. отново е много съществен въпросът, дали възприемането на нови форми и модифицирането на стари засяга масовите изделия на българските грънчари, или се проявява само в специализираните производства.

Общите заключения за характера на грънчарското производство, изтъкнати в началото, водят до крайния извод за липсата на значими, ярко разграничаващи селско и градско производство технически различия. Местна стандартна продукция за периода IX—X в. не е установена. При едно такова дребномащабно, по-ниско развито в сравнение с продукцията на големите византийски ателиета производство промените във фромите и орнаментиката на съдовете трудно биха могли да бъдат обяснени чрез влияние на импорта. Както и при керамиката от VII—IX в., тук най-вероятно трябва да се предполага непосредствено участие на носители на чужди производствени традиции. Затова именно проблемът за константинополската или периферната традиция е от първостепенно значение.

---

[140] Пак там, фиг. 111, 115, 116, 118—122.
[141] Barnea, I. Ceramica de import. — Dinogetia, I. Bucuresti, 1967, 230—238.
[142] Дончева-Петкова, Л. Българска битова. . . , с. 148.
[143] Hayes, J. W. Цит. съч., 206—208.
[144] Вж. тук, бел. 115.
[145] Якобсон, А. Л. Керамика. . . , с. 32.

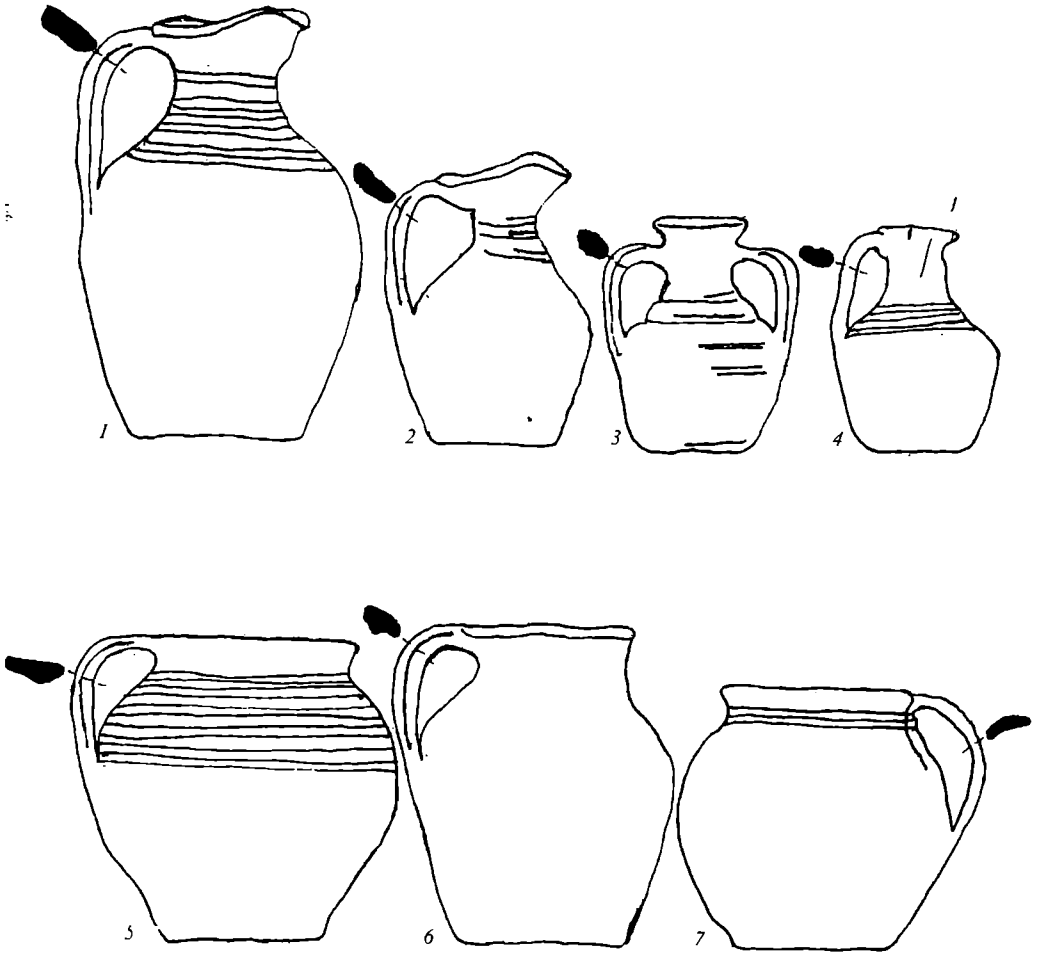

VI_{1-18} — Керамика VIII — X в. от Таврика (по А. Л. Якобсон)

Представените на обр. 2 видове, типове и варианти съдове налагат един по-общ предварителен извод. От формите, създадени в резултат от действието на местната антична традиция през VII—IX в., се запазват през следващите векове само амфоровидните стомни от тип VII, но във варианти А, Б, В и Г (табл. II). Всички останали форми са нови и в голяма степен показват признаци на смесване, чиито източници са различни от действуващите в Североизточна България в предходния период.

Гърнетата от тип I, вариант Д и Е[146] представят всъщност едно развитие на конусовидните гърнета, славянски по произход. От тях ги отличават само дръжките — една или две. Гърнетата с дръжки се появяват в IX в.[147], но получават разпространение само сред керамиката, произвеждана в по-големи

[146] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , кат. № 95—103, табл. V_{95-102}.

[147] Comşa, M. Die örtliche. . . . , с. 232, обр. 2.

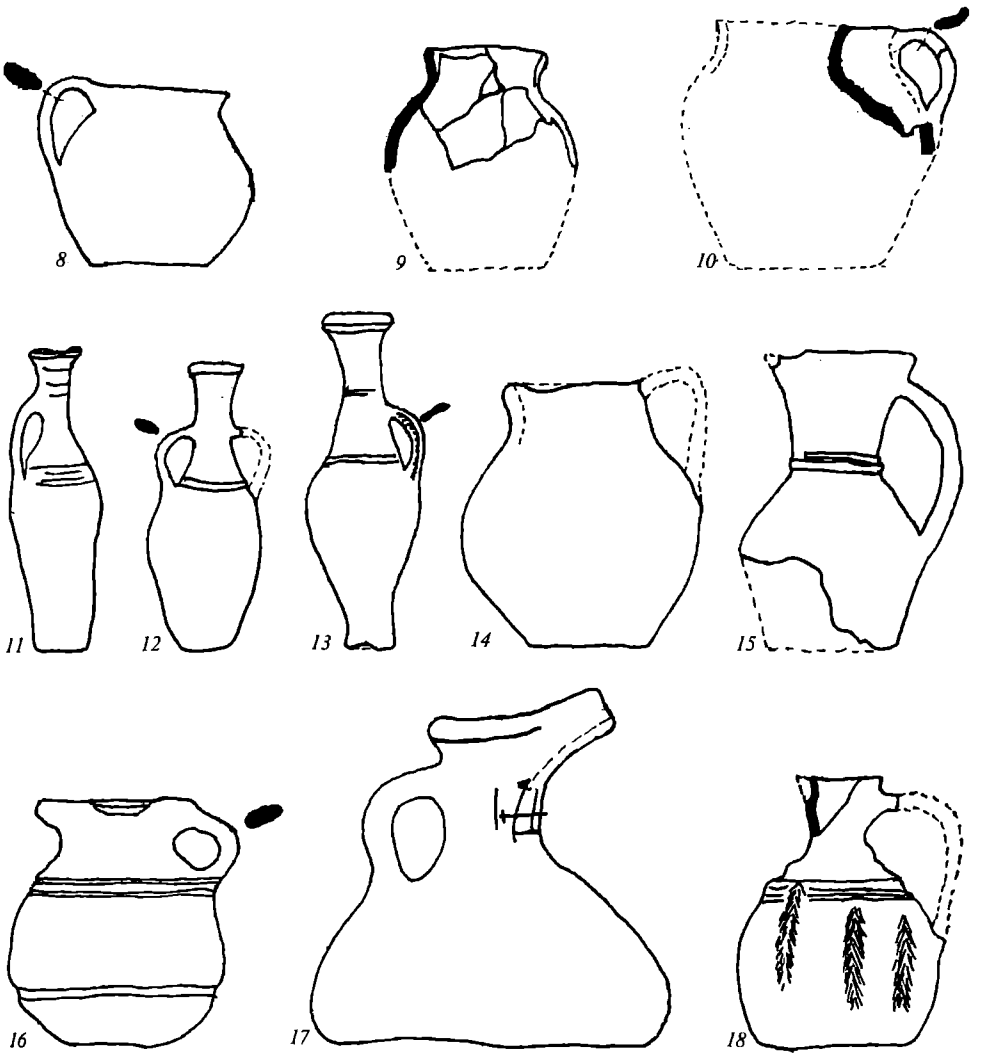

работилници. Л. Дончева-Петкова ги смята нетипични за керамичното производство през ранното средновековие[148]. Гърнета с подобна форма и лентести дръжки са познати както сред ранновизанттийската керамика, така и сред керамиката от Таврика от VIII—X в.[149] (табл. VI_{5-7}). Можем да предполагаме, че появата на дръжките върху съдове е повлияна от изработването на други видове съдове с дръжки в същите работилници — кани, стомни и т. н. Формата на тялото остава класическата форма за славянските гърнета. Затова трудно може да се допусне влияние на синхронната керамика от Южна България. Известните гърнета с една или две дръжки от Хисаря, Пловдив и др. се различават по формата, състава на глината, обработката на повърхността и т. н. Влиянието от юг обаче не трябва да отпадне като една възможност при специално изследване на този

[148] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 47.
[149] Якобсон, А. Л. Керамика. . . , с. 62, рис. 34.

тип съдове. Добре е известно, че гърнетата от I тип са широко разпространени както в Северна, така и в Южна България. Специфична особеност на комплексите от юг е съжителството на този тип гърнета със съдове, които представляват пряко продължение на формите на ранновизантийските гърнета. Те имат най-често сферични или биконични тела с една или две плоски или обли дръжки. Обединява ги сиво-черната фактура, примесите от дребен пясък и слюда, както и хоризонталните плитки канелюри, най-честата украса върху тези съдове. Тази категория керамика не е класифицирана от Л. Дончева-Петкова, но несъмнено е широко разпространена на юг от Стара планина. Засега се датира в IX—XI в.[150] От ранновизантийските гърнета я отличава липсата на стандартизация, която е резултат от изработването им с по-примитивна техника в дребни работилници. Влиянието върху тях на гърнетата от I тип се изразява в появата на „славянски" тип врязана украса. В комплексите от Южна България, определени като аналогични на тези от Марица, Любеново и Хасково[151], се явява и една смесена категория керамика, при която чисто славянските форми са изработени от същата глина, както и сферичните гърнета с дръжки. Най-ранни са датираните с монети от началото на VII в. образци от Стара Загора[152].

Някои от разгледаните в групата на ранната керамика кани продължават своето развитие до края на IX в.[153] През X в. се появяват нови форми, типове X и XI[154] (табл. II_{17-18}) единични екземпляри от Преслав и Крумово кале, Търговищко. Изработени на усъвършенствувано ръчно колело, технически съвършено различни от прабългарските кани от ранната група, материалите от Буков съдържат нови типове кани, датирани в средата на IX в.[155] И по форма, и по техническо изпълнение те се доближават повече до някои типове стомни от Североизточна България.

Точни паралели на тип X и XI не са ни известни нито сред византийската керамика, нито сред синхронния керамичен комплекс от Южна България. Такива форми не са класифицирани и сред ранновизантийската керамика. Известно указание за произхода на тези типове се съдържа в техниката на изработване на съда от Търговските помещения в Преслав. Глината, от която е направен, съдържа големи примеси от слюда, характерни за керамиката от Южна България и през ранновизантийската епоха, и през ранното българско средновековие.

Една сравнително многобройна група съдове принадлежат към класифицираните амфоровидни стомни от тип VII, варианти А, Б, В, Г[156] (табл. $II_{6,8-11}$). Те представляват продължение на амфоровидните стомни от I—IV тип и бележат едно унифициране на този вид съдове, изразено главно във формалното им единство[157]. Техническото им изпълнение не показва съществени различия в сравнение с групата съдове от VII—IX в. Употребата на глазура, ангоба и различните системи на декорация не позволяват да се приеме изработването им само в един или няколко, съсредоточени в ограничен район керамични центрове. По тази причина е необяснимо защо

---

[150] Аладжов, Д. Хисаря. . . , с. 15.

[151] Аладжов, Д. Материалната култура. . . , с. 149.

[152] Тези съдове ни бяха показани от Д. Янков от ОИМ — Стара Загора, комуто изказваме благодарност.

[153] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 106, обр. 33.

[154] Пак там, 76—77, кат. № 244—246, табл. $XVIII_{224,226}$.

[155] Comşa M. Die örtliche. . . , с. 238, обр. 6, IV_{66}.

[156] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , 82—85, кат. № 273—285, табл. $XX_{273,274,278,279}$, $XXII_{282-285}$.

[157] Пак там, с. 82.

именно този тип се налага в производството през IX—X в. В керамиката от Диногеция от XI—XII в. е разпространен не този тип, а един некласифициран по-рано тип[158], познат от некропола при Долни Луковит — 1 и некпорола при с. Мишевско, Кърджалийско[159]. Произходът му вероятно ще трябва да се търси сред ранносредновековната керамика от Южна България.

Амфоровидната стомна от тип VIII [160] (табл. II_{12}) по общо оформление и особено по дръжките прилича много на съдовете от III тип и най-вероятно документира запазването на типа в по-късна епоха, изпълнен в техниката на глазираните съдове.

През IX—X в. се повява нов вид съдове — стомни. Тяхното разнообразие за разлика от унифицирането на амфоровидните стомни през същия период е сигурно указание за началната дата на производството им. Стомните не се срещат сред инвентара на езическите некрополи от Североизточна България, което също косвено свидетелствува за късната поява на този вид съдове. Като изхождаме от формалните характеристики на седемте типа стомни[161], трудно можем да приемем, че всичките тези форми са чужди на керамиката от VII—IX в. в Североизточна България. Това би означавало да приемем, че развитието на типовете не е протекло на тази територия.

За най-многобройната група от тези съдове — тип VII, вариант А, Б, В, Г и Д[162], е посочено, че във формата те имат много общи черти с амфоровидните стомни от тип VII[163] (табл. I_{7-12}). С тях именно те са едновременни и най-вероятно е да са работени от едни и същи майстори. При декорацията им широко са използувани глазури, ангоба, врязана и релефна украса. Някои елементи, както и при амфоровидните стомни, се явяват под влияние на техниката на глазиране. Като цяло формата им е най-устойчива при трапезните съдове от IX—X в., от което може да се съди за продължителността на периода, в който е изработена. Посочените за VII тип стомни паралели от Крим, Таманското градище, Саркел и т. н.[164] показват само най-общи формални прилики с тези от България[165] (табл. VI).

Стомните от V тип[166] (табл. I_3) представляват вероятно преходен тип между някои типове кани и стомните. Тези смесени съдове възникват около средата или във втората половина на IX в. Особен интерес в това отношение представляват няколко стомни от некрополите в Долни Луковит — 1 и Преслав — 2[167]. В появата на тези смесени творения вероятно ще трябва да се търси обяснение за изчезването на толкова разпространените между VII—IX в. прабългарски кани. Употребата на глазурата изменя почти до неузнаваемост тези съдове.

Нови типове стомни могат да се сметнат тези от I—IV[168] (табл. I_{1-4}). Повечето са немерени в Търговските помещения в Преслав и въз основа на това са датирани във втората половина на X в. По техника на изработване те спадат към категорията на керамиката от песъчлива глина с врязана украса.

---

[158] Barnea, I. Цит. съч., фиг. 165_{1-4}.

[159] Възжарова Ж. Цит. съч., обр. 107, 192_2.

[160] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . .с. 85, кат. № 288.

[161] Пак там, с. 86.

[162] Пак там, кат. № 305—329, табл. $XXVI_{305,309,312\ -\ 317,325}$.

[163] Пак там, с. 89.

[164] Пак там, 90—92.

[165] Якобсон, А. Л. Керамика. . . , рис. $43_{8,10}$.

[166] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 88, кат. № 300—302, табл. $XXV_{300,302}$.

[167] Възжарова, Ж. Цит. съч., обр. $127_{1-а}$, 132_3, 166_6, 167_1.

[168] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , 87—88, кат. № 295—299, табл. $XXIV_{295.296.298}$, XXV_{299}.

Последното обстоятелство ги доближава още повече до гърнетата със славянски традиции. В тези типове сме склонни да видим смесване на традиционната техника и декорация на славянската керамика с византийски по произход форми. Сред глазираната керамика от Коринт са известни няколко типа кани, които показват известна прилика във формално отношение с тези съдове[169]. Късната им поява сред керамиката от Североизточна България показва, че изходните територии, на които се формират, са тези на юг от Стара планина[170]. В Диногеция подобни съдове се разпространяват още в домонетните хоризонти — преди 969 г.[171]

Несъмнено с развитието на типовете I—IV е свързана появата на стомните от тип VI[172] (табл. I_6). Подобни екземпляри в Диногеция са определени като импорт[173]. Възможно е и да са варианти на нерегистриран досега у нас тип, представен в Диногеция с два съда с високо конусовидно столче[174]. И едните, и другите са местно производство, тъй като технически не се различават от останалите глазирани съдове.

Голямо разпространение през IX—X в. получават паниците от тип III, варианти А и Б[175] (табл. I_{15-16}). Вариантът А е широко известен както на територията на съвременна България, така и сред керамиката от западните области на Балканския полуостров[176]. В Средна и Западна Европа този тип съдове се появяват доста рано. Най-ранните са изработени на ръка и са познати от Девинска Нова Вес[177]. Особени близки до нашите паници са познати от аваро-славянските некрополи от VII—VIII в. в Словакия, където според изследвачите имат местен произход[178]. В словенската керамика те се третират като чиста славянска форма, чието развитие е протекло на базата на местни традиции от късноримската епоха на север от Дунав[179]. Можем да приемем, че появата на тези паници в керамичния комплекс на Североизточна България се дължи на посредничеството на славянското население от Южна България.

Вариантът Б на III тип досега в Североизточна България е известен само в Силистра[180]. Подобни, но не идентични съдове, се появяват сред керамиката от песъчлива глина с врязана украса в Буков във втората половина на IX и началото на X в.[181] Фрагменти от конусовидни купи от примесена с пясък глина и украса от врязан и набоден орнамент се срещат сред керамичния комплекс в с. Топола, Толбухинско[182]. Те се различават типологически от описаните купи от тип III, вариант Б. Като цяло са по-ниски, по-разлати и намират точни паралели сред керамиката от VIII—X в. от Таманското градище[183].

---

[169] Morgan II, Ch. H. Цит. съч. фиг. 41, 46, $165_{A,B,D}$, кат. 52, 53, 55.

[170] Такива съдове са познати от засипана цистерна в Мелник и се датират в X—XIII в. По сведения на Б. Цветков от ОИМ — Благоевград.

[171] Comşa, M. Ceramica locala. . . , фиг. $84_{14,15}$.

[172] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 89, кат. № 303—304.

[173] Barnea, I. Цит. съч., 230—231, фиг. 142_{2-4}.

[174] Пак там, фиг. $142_{7,8}$.

[175] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , 96—98, кат. № 341—353, табл. $XXIX_{341,353}$.

[176] Koroşec, P. Beitrag über einige Formen der frühmittelalterlichen slawischen Keramik auf slawischen Fundplätzen. — BSl, 3, 1974, 25—26.

[177] Eisner, J. Deniska Nova Ves. Slovanske pohrebiště. Bratislava, 1952, обр. 37_2.

[178] Čilinska, Z. Цит. съч., 131—132, табл. II, LXXXII_5.

[179] Koroşec, P., Цит. съч.

[180] Непубликувани материали.

[181] Comşa, M. Die örtliche. . . , с. 239, обр. 7_{56-59}.

[182] Подобни екземпляри са намерени в Силистра, Топола, Толбухинско и др.

[183] Плетнева, С. А. Средневековая керамика. . . , с. 46, рис. 26_{1-7}.

VII_{1-5} — Чаши (по Л. Дончева-Петкова)

VII_{6-8} — Амфори (по Л. Дончева-Петкова, К. Скорпан, А. Л. Якобсон)

Смесен тип представлява купата, намерена в Търговските помещения в Преслав — тип IV[184]. Означена е като уникат. По форма тя прилича повече на паниците от I и II тип, но има и елементи от конусовидните паници[185]. Впрочем такива уникати се изтъкват при детайлното изследване на повече керамични комплекси от ранното средновековие, където се наблюдават признаци на смесена грънчарска традиция[186].

От класифицираните чаши оставаме с впечатление, че това са твърде редки, необичайни за ранносредновековната керамика съдове. Типовете I—V са представени от единични екземпляри[187] (табл. VII_{1-5}). Това впечатление е погрешно и се дължи на условното обособяване на чашите от гърнетата, от една страна, и от купите — от друга. Чашата от VI тип по произход се свързва с керамиката от VII—IX в.[188] Този тип се явява, изпълнен с техниката на прабългарската излъскана керамика, още през VIII в.[189] Късните варианти, каквото е гърнето от с. Вокил, Силистренско, показват, че някои прабългарски форми се запазват сред продукцията на ателиета, произвеждали глазирана керамика. Еволюционни промени в типа могат да се наблюдават сред чашите от Буков между VIII—X в.[190]

Според нас малките по размер гърнета, които се срещат и сред песъчливата, и сред излъсканата керамика, също са използувани като чаши.

---

[184] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , кат. № 354, табл. XXIX_{354}.

[185] Аналогични паници са намерени в Силистра.

[186] Comşa, M. Die örtliche. . . , с. 259.

[187] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , кат. № 330—336, табл. $XXVII_{330,332,335}$, XXVIII_{336}.

[188] Ангелова, С. Керамичен съд от с. Вокил, Силистренски окръг. — МПК, 1969, № 4, 9—11.

[189] Бобчева, Л. Грънчарски пещи за старобългарска керамика при с. Топола, Толбухински окръг. — ИНМВ, 13 (28), 1977, 174—175, табл. $VII_{1,2}$.

[190] Comşa, M. Die örtliche. . . с. 259, обр. $8_{43,45}$.

Същото се отнася и за някои купи, а вероятно и до съдове от бяла или охровочервена глина, рисувана с червена ангоба, върху които не се забелязват следи от кухненска употреба. За да се приеме това обаче е нужно изработването на допълнителни критерии освен вместимостта. Чашата от тип III не се различава съществено от конусовидните паници и аналогиите ѝ насочват отново към форми, създадени от славяните при първите им контакти с античната традиция в територията на север от Средни Дунав. Близки до тази форма са класифицирани сред словенската керамика и са определени също като чаши[191].

Чашите от I и II тип независимо от формалните различия между тях сигурно произхождат от един първообраз. Сред глазираната керамика от Диногеция има още един, подобен на тях тип[192]. Всички те са местно

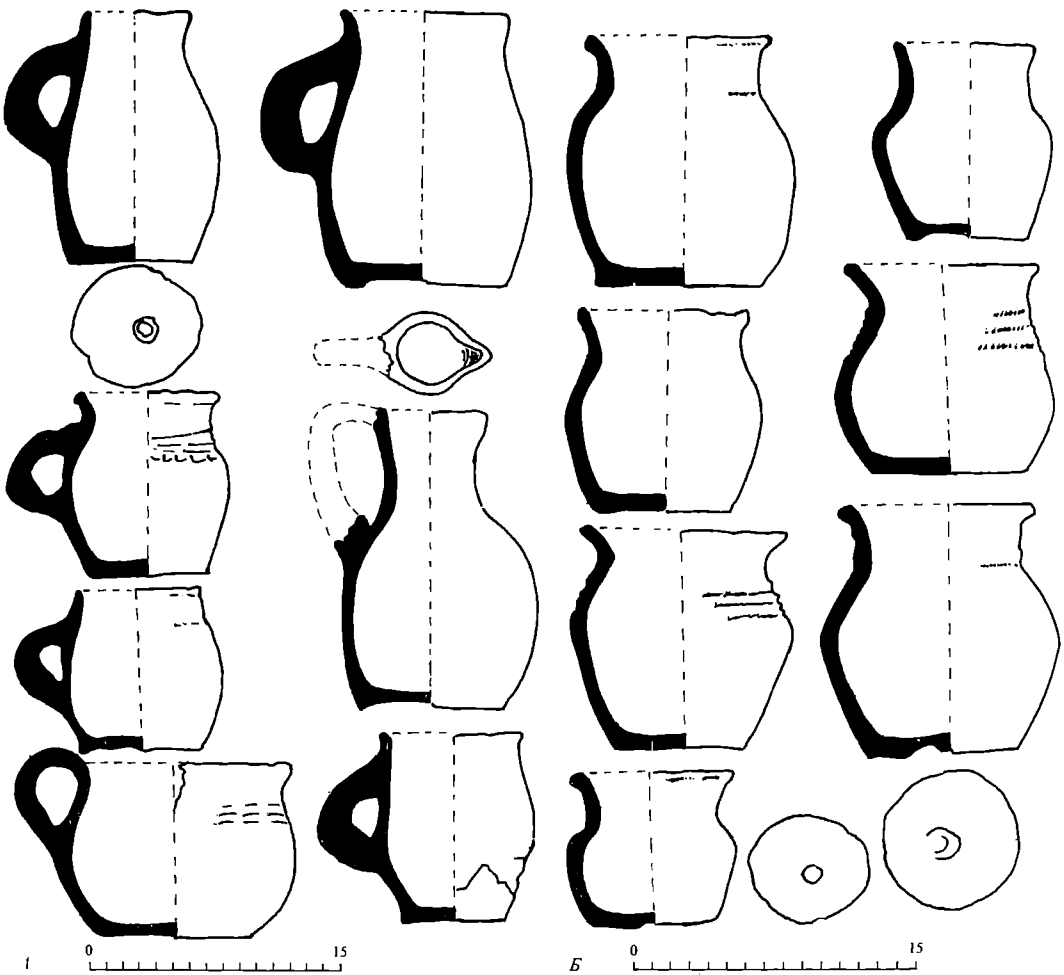

VIII$_{А,Б}$ — Керамика от Далмация VII — първа половина на IX в. (по Я. Белошевич)

[191] Koroşec, P. Цит. съч., с. 24.
[192] Barnea, I. Цит. съч., с. 237 фиг. 145$_{24}$.

производство. Сред чашите от Константинопол от X в. точно такива типове не са познати[193]. Тази форма се среща сред римската и ранновизантийската керамика и вероятно много рано е заимствувана от славянските грънчари. Керамиката от Далмация, която показва хибридни славяно-византийски форми, съдържа аналогични типове чаши, изработени на ръка от песъчлива глина[194] (табл. VIII_A).

Паралели на чашата от тип IV не са известни. Тя има само някои общи сходства с биконичните чаши с овално тяло от Словения[195].

Голям интерес представлява типът V — глинен потир, намерен в църква № 36 в Плиска (табл. VII_5). Той явно е копие на съдове, чиято поява може да бъде обяснена с влиянието на торевтиката върху керамиката. Това явление е отбелязано за много форми на глазираната керамика[196]. Прототипът на този съд трябва да се търси във византийската глазирана керамика. Подобни съдове са немерени в Големия дворец в Константинопол и са датирани също в X в.[197] Известни са и сред керамиката от Коринт[198].

Последният вид съдове, с който ще се занимаем, са глинените бъклици. Материалът е събран от Р. Рашев, който прави и първия опит за класификация въз основа на морфологични критерии[199]. Приведени са всички известни на автора аналогии с оглед изясняване произхода на тези съдове. С известни резерви те са причислени към групата на трапезната керамика. Изтъкнатото формално единство на бъклиците от България със съдове от Западна Европа[200] до Крим налага обединяването им или разграничаването от тях да бъде направено по функционални и технологически критерии.

Най-ранните екземпляри от Унгария са известни от VII в. и в унгарската литература са означени с термина „Feldflaschen“[201], чието съдържание ги разграничава функционално от съдовете от България. Технически те принадлежат към категорията на т. нар. украсена керамика, която се явява сложен синтез между местни за Унгария технически традиции и форми и източни форми, донесени от прабългари или родствени на тях племена. Унгарските „бъклици“ принадлежат към местното за Карпатската област наследство. Най-преките им паралели се намират във френски и алемански некрополи[202]. В Унгария са произвеждани в специализирани работилници с пазарен пласмент на стоките, които се локализират в областта Mezöföld. По горните причини бъклицата от Силистра не може да принадлежи към аварското наследство. Още по-малко могат да бъдат резултат от традициите на това наследство останалите бъклици от България.

Добре са известни и аналогичните съдове от Крим. Изследванията на А. Л. Якобсон не оставят никакво съмнение, че тези съдове са попаднали в качеството на тара сред селищата на т. нар. салтовомаяцка култура. Производствените центрове от VIII—IX в. са се намирали в Таврика, където те са произвеждани наред с амфорите и от същото тесто[203]. Една находка от

---

[193] Stevenson, R. B. K. Цит. съч. табл. 16—18.

[194] Beloşević, J. Über einige Besonderheiten in der Entwicklung der Keramik auf dem Gebiete Dalmatiens. — BSl, 3, 1974, табл. 14.

[195] Koroşec, P. Цит. съч., с. 24.

[196] Якобсон, А. Л. Средневековая поливная керамика. . . , 150—151.

[197] Stevenson, R. B. K. Цит. съч., табл. 16_{35}.

[198] Morgan II, Ch. H. Цит. съч., кат. 238, 269, табл. XII.

[199] Рашев, Р. За глинените бъклици. . . , 206—209.

[200] Пак там.

[201] Rosner, G. Y. Die Fragen der Schmuckkeramik der frühen Awarenzeit. — AAA, T. 14, 1971, 104—105.

[202] Пак там, с. 104.

[203] Якобсон, А. Л. Керамика. . . , с. 38.

с. Трудолюбовка, Бахчисарайски район, свидетелствува за техническите прийоми, използувани при производството на тези сложни специални изделия. Става дума за глинена форма-матрица, която най-вероятно е изготвена по дървен модел[204]. Дървени „бъклици“ са познати на алеманите[205]. Един съд от Моравия, включен в групата на т. нар. византийска керамика, принадлежи към определения от Р. Рашев II тип и явно е имитация на дървен съд. Както останалите съдове в тази група той е изработен от чуждоземни майстори, познаващи средиземноморската техника и форма съдове[206].

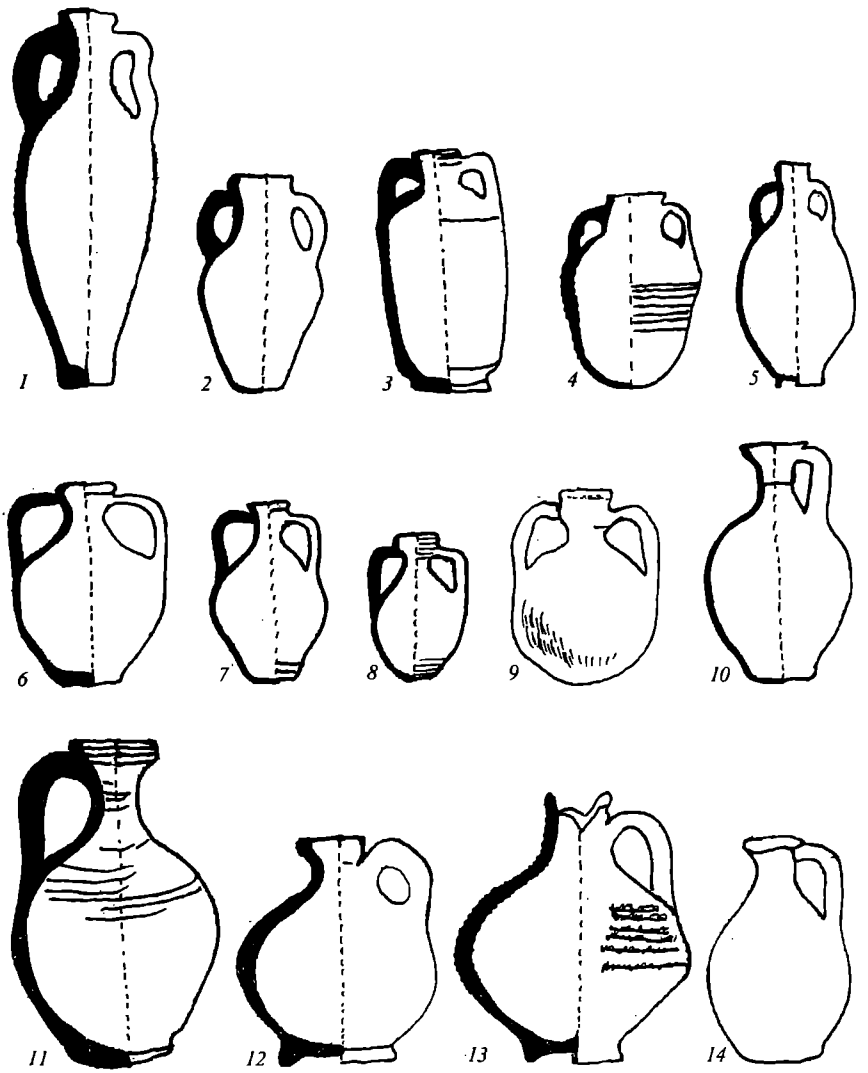

IX$_{1-14}$ — Късноримска и ранновизантийска керамика от Малка Скития (по К. Скорпан)

[204] Пак там, с. 39.
[205] Rosner, G. J. Die Fragen. . . . , с. 104.
[206] Hruby, V. Цит. съч., с. 145, табл. 68$_8$, 16$_2$.

Единната техника, с която са изработени бъклиците от България, показва, че това е станало в момент, когато тази техника е била универсална за цялата керамика. Този момент трудно може да бъде определен преди края на XI в. За това, че те са произвеждани само в големи работилници, където е съществувала друга организация на производството и пласмента, показват примерите от Унгария и Крим. На какво се дължи в такъв случай формалното сходство на продукцията на тези отдалечени по време и място центрове? Според нас то е продиктувано от възпроизвеждането с глина на разпространени, но недостигнали до нас дървени първообрази, чиято първоначална функция е близка до тази на по-късните метални съдове, носени от войниците. Бъклицата от Моравия, технически близка до амфоровидните стомни, произвеждани и в България, и в Моравия, показва, че глинени имитации на бъклици е имало и преди края на XI в. Техниката на изработване е по-различна от тази на известните досега съдове от България. Нови импулси за производството на тези съдове в България постъпват очевидно при т. нар. втора варваризация в областта на Долния Дунав[207]. А. Л. Якобсон е склонен да търси причината за масовото производство на тези съдове в още неизчезналите в Крим и Приазовието традиции на номадския бит[208].

Глинени бъклици са произвеждани и във Византия, но също принадлежат на комплекса от X—XI в.[209]

3. МЕСТНОТО НАСЛЕДСТВО В ТЕХНИЧЕСКАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА РАННОСРЕДНОВЕКОВНАТА КЕРАМИКА

Ако във формалната характеристика на керамиката са постигнати значителни резултати, то за техническата ѝ характеристика не може да бъде направена такава оценка. Разработките по този въпрос, общо взето, следват методическите принципи, формулирани от Б. А. Рыбаков[210]. Последиците от това се отразяват както върху конкретните изследвания на отделни категории керамика, така и върху по-общите разбирания за характера на керамичното производство, за структурата на керамичния занаят, за социалния статут на грънчарите в раннофеодалното общество. Всички тези въпроси биха могли да намерят резултатни отговори единствено чрез разработената от А. А. Бобринский методика, чиято крайна цел е използването на т.нар. достоверни и алтернативни признаци на грънчарските изделия за установяване на пряката зависимост на характера на производството от функциите на грънчарския кръг[211]. В нашата работа тази методика е използувана само като най-общо указание, като се запазват употребените от авторите определения за техниката на изработване: на ръка, на въртяща се подставка, на бавно ръчно колело, на усъвършенствувано ръчно и на крачно колело. Механичното нагаждане към тях на достоверните и алтернативни признаци, определени от А. А. Бобринский, може да доведе до сериозни грешки.

Най-общото впечатление, което се добива при разглеждането на керамиката от Североизточна България, е употребата на различни технически прийоми както при подработването на глинената суровина, така и при моделирането, механичната и термичната ѝ обработка. Още по-

---

[207] Тъпкова-Заимова, В. Долни Дунав — гранична зона на византийския Запад. С., 1976, с. 116 сл.

[208] Якобсон, А. Л. Керамика. . . , с. 39.

[209] Morgan II, Ch H. Цит. съч., кат. 64, табл. III — B_3.

[210] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , 20—24.

[211] Бобринский, А. А. Гончарство. . . , 26—36.

забележимо е разнообразието, ако се разгледа керамичният комплекс от отделни селища, където могат да се наблюдават от две до пет технически разграничими категории[212]. Нееднаква технически е керамиката, с която славяни и прабългари се настаняват на юг от Дунав. Славянското население в Североизточна България е носител на четири технически различни категории керамика, които се свързват с условно обособените от нас групи: Попина — Гарван (т. нар. култура I), група Разделна, група Ятрус и потомците на установеното тук още през VI в. население. Разнообразна от техническа гледна точка е и прабългарската керамика. Единични екземпляри от керамиката с излъскани ивици от с. Топола, Толбухинско, имат върху дъната си следи от срязване с нишка, а други — релефни знаци[213]. Ако изхождаме от съвършената техника, с която е изработена охровожълтата керамика с ангоба, можем да я сметнем продукт на голяма работилница с широк пазарен пласмент на стоката. В противоречие с тази констатация стои ограниченото ѝ териториално разпространение. На бързо крачно колело е работена една категория песъчлива керамика от Буков, при която не се наблюдават съществени типологични отклонения от останалата песъчлива керамика с врязана украса[214]. Съдове, изработени на крачно колело, са познати и от други места[215].

По определените от А. А. Бобринский достоверни признаци в керамиката на Североизточна България са документирани още в края на VII и началото на VIII в. четири степени в развитието на функциите на грънчарския кръг — т. нар. $РФК_2$ до $РФК_5$[216]. Тези различни начини на формуване са запазени до края на ранното средновековие. По тази причина може определено да се заключи, че до края на XI в. в тази територия не е изработена единна техническа традиция. Това сигурно означава, че процесът на смесване на компонентните традиции не е завършен. Отделен е въпросът в каква степен този извод е приложим и върху характеристиката на етносите, които населяват тази територия.

Л. Дончева-Петкова прави един много важен извод за появата на хибридни между славянските и прабългарските форми на гърнетата. В този извод не можем да се съмняваме, тъй като е резултат от строго прилагане на формално-типологични критерии. Пак сред този вид съдове се наблюдава взаимно проникване и в начините на обработване на глините и в орнаментиката. Всичко това ни кара да мислим, че процесът на смесване на керамичните традиции на славяни и прабългари е доста напреднал. Има основания да се приеме, че при някои славянски групи (Разделна) той е започнал още преди настаняването им в Североизточна България. Като се има предвид, че през целия период на ранното средновековие гърнетата са най-масовият материал, а за някои селища — единствен, изводът за динамичното уеднаквяване на техническата традиция е изключително важен. Малък процент сред гърнетата са тези с дръжки и допускаме, че са работени в селища, в които е произвеждана и друга керамика. При тази най-ниска степен на организация на керамичното производство, при която изделията са пласирани в самите селища или в близката околност, не се наблюдава проникване на други технически традиции. Гърнетата от Буков, продукт на специални работилници (достоверните им признаци съответствуват на $РФК_5$),

---

[212] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , 31—32.

[213] Непубликувани материали.

[214] Comşa, M, Die örtliche. . . , обр. 2, 6, 7.

[215] Например от некропола при Капул Виилор — Северна Добруджа, Бабово, Кладенци и др. — Североизточна България.

[216] Бобринский, А. А. Гончарство. . . . , с. 27.

вероятно се появяват като следствие на вторична колонизация на западнорумънските области от Средна Европа. Някои форми оттам биха могли да проникнат и преди разпадането на аварската държава. Отсъствието на гърнета на крачно колело в ранните хоризонти (VIII в.) ясно показва, че те не могат да бъдат продължение на съвършената керамика от Ипотещи. От тази керамика те се отличават и формално.

Фактът, че част от славянската керамика в края на VII в. е произвеждана от специалисти—занаятчии, и се отличава с добри технически качества не бива повече да бъде пренебрегван. За това ясно свидетелствува керамиката от най-долните хоризонти на средновековното селище над развалините на кастела Ятрус[217]. Тук напълно се потвърждава изводът на А. А. Бобринский, че доброто техническо изпълнение невинаги е белег на уедрено стоково производство. По етнографски път е установено, че съществува една категория специалисти—грънчари, които не са занаятчии в икономическия смисъл на това понятие[218]. И обратно. Концентрацията на пещи в селището при с. Топола, Толбухинско, производството на голямо количество съдове с вътрешни уши, най-вероятно за размяна с едно не изцяло уседнало население в района, свидетелствуват за занаятчийския характер на производството. Техниката на изработване, както показват съдовете с релефни знаци, не е особено продуктивна. Трудно определим е районът на пласмент на продукцията, за да може да бъде напълно характеризиран грънчарският занаят в селището при с. Топола.

От останалите видове битова керамика най-устойчиви, най-традиционни като форми и техника на изработване са каните. Не е случаен фактът, че те присъствуват неотменно в комплексите до IX в., без да претърпят съществени промени. С. А. Плетньова отбелязва за тези съдове, че са най-нестандартните от всички керамични видове от областта на салтово-маяцката култура. Такова разнообразие е отбелязано и за каните от България. Онези типове от тях, които показват белези на смесена традиция било във форма, било в техника на изработване, произхождат от селища и некрополи, в които винаги присъствуват и други смесени типове керамика. Може да се приеме, че са произведени от занаятчии, в чийто репертоар са влизали и други видове изделия. Диференциация в труда на грънчарите, работили в една работилница, едва ли е съществувала.

В края на VIII в. се появяват амфоровидните стомни, а през IX — стомните с една дръжка. От едни автори те са определяни като изработени на усъвършенствувано ръчно колело, от други — на колело с колянно задвижване, от трети — на колело с високи стойности на инерционния момент и т. н. Това най-малко означава, че техническото им изпълнение не е еднакво. Тези по-сложни форми носят белезите на занаятчийско производство, което може с известна сигурност да съответствува на определените от А. А. Бобринский P_1 и P_2 (с минимален радиус на пласмента — от 1—8 км или поголям — до 30 км)[219]. Въпреки че при най-съвършените от тях е достигната т. нар. пета и дори шеста степен в използуването на грънчарския кръг (ангобираните съдове и глазираните стомни), трудно може да се приеме, че са продукт на високоорганизирано стоково производство. Основната причина за това е отсъствието на каквато и да било стандартизация и ограниченото им териториално разпространение. Рядко едни и същи типове се срещат в по-отдалечени територии и съвпаденията между тях са по-скоро пропорционални.

---

[217] Wendei, M. Цит. съч.
[218] Бобринский, А. А. Гончарство. . . , с. 33.
[219] Пак там, с. 26.

Различия се наблюдават в глините, в орнаментиката и в степента на изпичане. По тези причини, макар и да принадлежат към категорията на занаятчийската керамика, тези видове съдове могат да бъдат източници при изучаване процесите на смесването на различните керамични традиции. Липсват специални изследвания върху фрагментирания материал, чрез който единствено може да бъде определена концентрацията на тези специализирани изделия в центровете, в които са произвеждани или в ограничения район, в който са пласирани. От количеството на ангобираната керамика, която се открива в долните хоризонти на Плиска, добиваме впечатление за едно по-голямо по обем производство. Този факт може да означава само по-голяма производителност на труда или по-голям брой на лицата, ангажирани в това производство. Съвършената техника на ангобираните изделия насочва към първия извод.

Така или иначе всички тези изделия са резултат от непрекъснато действуващата местна традиция, предавана или директно, или чрез посредничеството на славянските племена. Източниците на местната традиция в Североизточна България са били доста ограничени, тъй като влиянието ѝ върху изделията на масовото грънчарство е трудно доловимо. Усъвършенстването на термичната обработка на тези съдове, усложняването на орнаментиката и профилирането в горните части могат да бъдат продукт на вътрешно развитие на керамичното производство и усъвършенстване на техническите прийоми. Този процес е забележим и при изолирани дълго време в своето развитие общества, при които настъпва разделение на труда. Техническата еволюция на керамиката в масовото производство, което остава селско по своя характер до края на ранното средновековие, несъмнено е получила известно ускорение от действуващата местна традиция. Възможности за изследване на това явление, както отбелязахме, съществуват в контактните зони на славянските племена с по-големи групи от производително местно население.

В Североизточна България действието на местната антична керамична традиция е ясно доловимо в центрове, в които още от самото начало — VIII—IX в. — се наблюдава една по-висока степен в организацията на керамичното производство. По всяка вероятност интеграцията на местни занаятчии настъпва в един момент, когато възниква потребност от производство на разнообразна по функции битова керамика. Кои са факторите, които обуславят появата на такова разнообразно производство? Според нас тези фактори не трябва да се свързват непременно с появата на градско занаятчийство. Основните причини за създаването на керамични работници с по-разнообразна по предназначение и като техническо изпълнение керамика се корени в напредналата социална стратификация на българското раннофеодално общество. Напълно е възможно първите по-големи производствени единици в България да са възникнали като собственост на хана и болярите. Добре е известен онзи пасаж у Йоан Екзарх, в който става дума за работилници за строителна керамика и каменоделство, собственост на българската феодална върхушка[220]. Появата на манастирското занаятчийство през X в. идва да задоволи потребностите от нови видове специализирани занаятчийски производства. При тях също не се достигат онези мащаби, които характеризират истинското стоково градско производство. Може би в наличието на феодалното и манастирското занаятчийство в България трябва да се търсят причините за възникването на центрове с градски облик през ранното средновековие, без да бъдат в тях социално обособени класи на градски занаятчии и търговци.

[220] Лишев, С. Българският средновековен град. С., 1970, с. 29.

Като изхождаме от всички тези наблюдения, можем определено да твърдим, че местната традиция е един активен, силен и непрестанно действуващ фактор при създаването на феодалното занаятчийство в България.

Съществува становище, най-ясно формулирано от Л. Дончева-Петкова, че не може да се допусне приемственост в керамичното производство на късната античност и ранното средновековие, тъй като е невъзможна адаптацията на местните майстори към по-примитивната техника на изработване на грънчарските изделия. Всъщност, както се видя от прегледа на проучванията върху ранновизантийската керамика, почти всички заключения за нейния характер са направени въз основа на керамиката от големите стопански центрове във Византия, в които се запазват техническите традиции на развитото грънчарство на античния полис. Действително между тези продукти и продукцията в ранносредновековна България съществува непреодолима граница. Средновековното грънчарство, включително и в самата Византия, никога не достига качествените и количествените показатели на грънчарството от античността. Тук обаче не става дума за връзка между ранносредновековната керамика в България и стоковата продукция на керамичните центрове в ранна Византия. В българските земи през V—VII в. тези изделия са импортни. Ние обръщаме специално внимание върху локалната продукция през ранновизантийската епоха, която досега не е била обект на специално изследване. Според някои по-общи заключения изделията на дребните занаятчии през ранновизантийската епоха по силата на структурни и други промени и като пряк резултат от съкращаване на търсенето и на районите на пласмент, по качество не се отличават особено от грънчарските изделия на окръжаващите империята варварски народи[221]. Такъв пример посочихме при разглеждане на категориите керамика от Ипотещи — Кындещи. Това наблюдение е валидно за някои видове кухненска керамика от Мизия и Тракия, както и за една по-разнообразна по качество и асортимент локална продукция от Малка Скития (табл. X). Един подобен процес е настъпил в Таврика и в самия Херсон, където между втората половина на VII и IX в. се наблюдава активизиране на дребните местни занаятчии. Най-добре е позната продукцията на големите ателиета за производство на амфори и други изделия, чиято най-оживена дейност се пада в VIII—IX в.[222] Районът за пласмент на продукцията им е доста голям. И въпреки това специалните изследвания върху керамиката от пещите при Чабан куле показват, че тя е работена далеч не така съвършено както импортираните в Херсон изделия до средата на VII в. (белезите ѝ отговарят на т. нар. РФК$_5$[223]).

Адаптация на местни майстори към техническите условия и възможностите за пласмент на стоки се наблюдава в Средна Европа, където дунавският тип керамика се налага като масов продукт и в известна степен задържа и дори спира собственото еволюционно развитие на раннославянската керамика. Това производство сигурно, както и производството на т. нар. украсена керамика, е активизирано и пряко стимулирано от новите господари на Карпатската котловина — аварите.

Подобен процес най-вероятно е настъпил на територията на днешна Добруджа и Североизточна България и пряк резултат от него е появата на специализираните изделия: амфоровидни стомни, някои видове купи, чаши и др. От една страна, тези изделия не могат да бъдат нито резултат от еволюционно развитие на славянската и прабългарската керамика, нито

[221] Курбатов, Г. Л. Цит. съч., с. 42.
[222] Якобсон А. Л. Керамика. . . , 39—60.
[223] Бобринский, А. А. Гончарство. . . , 35—36.

следствие от влиянията на импортираната византийска керамика. От друга страна, този процес оказва нищожно влияние върху масовото производство на керамика, което се движи с редки изключения по линия на вътрешна техническа еволюция. Формалното и техническо разнообразие на изделията на селското производство в ранносредновековна България очевидно може да бъде обяснено единствено чрез традиционното съхраняване и доразвиване на периферни за средиземноморския свят антични традиции.

Характерно явление за Североизточна България е появата и развитието на ангобираната керамика. На тази категория керамика е посветено специално изследване[224]. Към казаното от Л. Дончева-Петкова могат да се прибавят само още няколко находища на ангобирана керамика, обнародвани през последните години[225]. За появата на керамиката с ангоба, изработена на крачно грънчарско колело, се допускат две възможности: че съдовете са изработени от местни майстори в оцелели на територията на България работилници или че са внесени от някои близки центрове на византийската империя — Одесос, Несебър, Сердика и др. Втората категория, работена на ръчно колело, чиято връзка с първата е несигурна, се приема като дело на българските грънчари.

Според нас двете категории ангобирана керамика трябва да се приемат като хронологически различими етапи в развитието на един луксозен керамичен продукт, чието производство се масовизира в края на IX и през X в. в райони с каолиноподобни глини. По отношение на керамиката от подземния ходник в Плиска изразихме определени резерви към определянето ѝ като продукт на византийските ателиета. Тези резерви еднакво важат и за публикуваните от Л. Дончева-Петкова съдове, макар че с тях едва ли се изчерпва целият репертоар на ангобираната керамика. Засега разпространението на керамиката, работена на крачно колело, е доста органичено. Най-вероятно първоначално тя е била произвеждана само в един или два центъра, като единият от тях непременно е в самата Плиска. Трудно може да се приеме територията на Добруджа като изходна за произхода и разпространението ѝ[226], тъй като там тя се появява по-късно — през IX в. В Плиска не е работило само едно ателие, тъй като керамиката на крачно колело е измежду масовия материал в долните хоризонти на столицата. Освен това между отделните образци се забелязват различия в състава на глината, степента на изпичането, плътността и цвета на ангобата[227]. Съдовете от подземния ходник са все още изолирано явление. Не такъв е случаят с амфоровидната стомна от Големия басейн. По форма тя стои най-близко до амфоровидните стомни от тип II, вариант Б, с които я сближават и хоризонталните канелюри в долната част на тялото, и пластичните издатъци под дръжките. Много близки до тези съдове по цялостното си силуетно оформяне са амфоровидните стомни от Силистра и некропол № 3 при Девня[228]. Изработени са от чиста охровочервена и охровожълта глина. Стомната от Силистра е била покрита с червена ангоба. В едно бъдещо по-сигурно хронологическо разпределение на керамиката с ангоба тези два съда вероятно ще заемат междинно положение между тези от VIII и съдовете от X в. Най-вероятната им дата според датирането на некропола е IX в. Не можем със сигурност да твърдим, че произходът на

---

[224] Вж. тук, бел. 132.

[225] Дончева-Петкова, Л. Западната крепостна стена. . . , с. 91; Comşa, M. Die örtliche. . . , с. 263.

[226] Diaconu, P. Quelques considérations sur la céramique peinte du Bas Danube. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. С., 1973, 209—213.

[227] Непубликувани материали от разкопки на Ат. Милчев в Плиска през 1970 г.

[228] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , кат. № 286—287.

тези по-късни съдове непременно е свързан с традициите на плисковските ателиета от VIII в. При всички случаи обаче той е обусловен от разпространението на сходни с произвежданите в Плиска по произход и форми съдове.

Ангобираната керамика от ранните хоризонти на Плиска се отличава с техническо единство. По-късните образци на тази керамика, които най-вероятно бележат втория етап от нейното развитие, се отклоняват значително от изходните формални и технически традиции. Отдавна е установено, че през IX—X в. с ангоба са покривани или рисувани най-различни по предназначение и най-разнообразни по вид съдове. Във формално отношение най-забележимо е влиянието на сивата излъскана керамика. Появяват се и съдове с традиционните форми и техника на песъчливата керамика, рисувани с червена ангоба или с примеси от охра в глината. При това положение съвсем произволно е твърдението на М. Комша, че асимилирани са били българските майстори[229]. Развитието на ангобираната керамика от изходните форми и техника към по-късните, по-несъвършени като техническо изпълнение продукти не трябва да бъде разглеждано като упадък. Подобни явления съпътствуват винаги и навсякъде масовизирането на едно производство. Производството на тази керамика продължава да бъде част от дейността на специализираните ателиета, но през IX—X в. те са повече на брой и често са отдалечени на стотици километри едно от друго. Перспективният начин за изследване пътищата на разпространение на ангобираната керамика от IX—X в. виждаме в картографирането на находищата и отчитането на хронологическия приоритет на едни центрове пред други.

Употребата на червена ангоба при декорацията на съдовете, една традиционна за византийската керамика до X в. практика, е засвидетелствувана и в Южна България. Известна е амфоровидната стомна от Хасково, която по форма не се отличава от някои типове амфоровидни стомни от Североизточна България[230]. Мрежата от ромбове, изпълнена с червена ангоба, е декоративен мотив, познат върху фрагменти от Северна Добруджа — Капидава и Мурфатлар. П. Дякону допуска, че той е възприет под влияние на излъсканата керамика [231]. Златистата ангоба, която покрива стените на съда от Хасково, е позната във византийската керамика още от VII в.[232] Възможно е да се окаже, че в тези райони на страната керамиката със златиста ангоба е стара византийска традиция. При всички случаи амфоровидната стомна от Хасково е местно творение, в което също са на лице белезите на смесена керамична традиция.

По-различна като форма и декорация е каната с червена ангоба от некропола при с. Туховище, Благоевградско[233]. С нея се доказва присъствието на тази керамика в комплексите на юг от Хемус през ранното средновековие.

През IX—X в. в България започва производството на глазирана керамика. Отбелязахме, че последните проучвания върху тази керамика във Византия очертават Константинопол като един от най-ранните европейски центрове за производството ѝ. На територията на съвременна България досега не е известно производство между VI и IX в.

При тази категория керамика отново трябва да се възрази срещу определянето на импорта като източник и вдъхновител на местното

[229] Comşa, M. Die örtliche. . . , с. 262.
[230] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 19.
[231] Diaconu, P. Цит. съч., с. 212.
[232] Hayes, J. W. Цит. съч., 212—214.
[233] Stojanova-Serafimova, D. Die neuentdeckte mittelalterliche Nekropole beim Dorf Tuchovişte, Kreis Blagoevgrad. — In: Rapports du III Congrès International d'Archéologie Slave. T. I. Bratislava, 1979, с. 793.

производство. Както видяхме, между съдовете от Голямата могила в Плиска и цялата останала керамика няма никаква връзка. От Буков са познати особен вид купи с двойно дъно, които имат точни аналогии в Коринт[234]. Ранната датировка на някои екземпляри — VIII в. и съответствията им във византийската керамика определено сочи за импорти. Появата на подражания, по-скоро на точни копия на тези съдове, изработени в обичайната за тук техника, се нуждае от допълнително проучване. За ранната история на българската керамика този факт е единствен[235]. Освен това хронологията на приетите като образци коринтски купи не е съвсем сигурна.

Останалите глазирани изделия от IX—X в. показват същите белези на смесена традиция, които характеризират повечето видове трапезна керамика без глазура. Глазираните чаши от с. Вокил[236] и Ловешката крепост[237], в които са ясно доловими традициите на прабългарската керамика, са особено нитересни в този смисъл. Явно е, че глазираната керамика е произвеждана в ателиета, в които до този момент, а и по-късно, са се работили и други видове кухненска и трапезна керамика. Този факт е документиран за работилницата в Асардере в Плиска[238].

Едва в керамичната продукция от XI в., позната най-добре от Диногеция, може да се наблюдава проникване на чужди за тукашния керамичен комплекс форми и системи на декорация. Те могат да се обяснят с появата на майстори от византийски произход[239]. Това са съдове, в чиито форми ясно личи влиянието на стъклото и металопластиката, факт еднакво валиден за глазираната продукция на Византия и на страните от Близкия изток[240].

Затруднени сме да определим изходните центрове, от които е станало разпространението на техниката на глазиране. В Константинопол най-малко са познати синхронните на нашите затворени форми от червена и сива глина, потопени в глазура. Една серия кани, датирани в IX—XI в., е позната сред керамиката от Коринт, но те показват значителни типологични различия. Трябва да се предполага, че усвояването на производството на глазирани изделия е станало чрез прякото участие на майстори-чужденци. Техните контакти с българските грънчари през IX—X в. са били нетрайни, може би инцидентни и не са довели до появата на нови, нерегистрирани до този момент форми съдове.

Известни различия в оформянето на устието показва една глазирана амфоровидна стомна от Буков — Ротари[241]. Тези и още няколко амфоровидни стомни, изцяло или отчасти покрити с глазура, са възприети като първообрази на всички останали, технически различно изпълнени амфоровидни стомни[242].

4. ГРЪНЧАРСКИ ПЕЩИ

Крайният етап в керамичното производство — термичната обработка на съдовете, както е известно, е осъществяван с помощта на специално конструирани пещи. Тези съоръжения са винаги най-сигурното доказателство

---

[234] Comşa, M. Cultura materiala. . . , фиг. 88—89.
[235] Пак там, 106—113.
[236] Ангелова, С. Керамичен съд. . . , с. 9.
[237] Чангова, Й. Разкопки на Ловешката крепост. — Археология, 1962, № 2, с. 35, обр. 3.
[238] Милчев, Ат. Археологически разкопки и проучване в местн. Асар-дере — Плиска — през 1959 г. — ГСУ ФИФ, 53, ч. II, 1960, 40—41.
[239] Bargea, I. Цит. съч., фиг. 146.
[240] Якобсон, А. Л. Средневековая поливная. . .
[241] Comşa, M. Cultura materiala. . . , с. 107, фиг. 91_2.
[242] Пак там, с. 106.

за наличието на грънчарски работилници. Крайните изводи за характера, структурата и организацията на керамичното производство са в пряка зависимост от вида, конструктивните особености, броя и вместимостта на пещите.

В българската литература няма специално изследване върху пещите за битова керамика през средновековието. При обнародването на отделни или на групи пещи от редица автори са посочени не само най-близките аналогии на изследвания от тях тип, но и направен опит да бъдат подведени под една от известните им класификации на пещи от античността или средновековието[243].

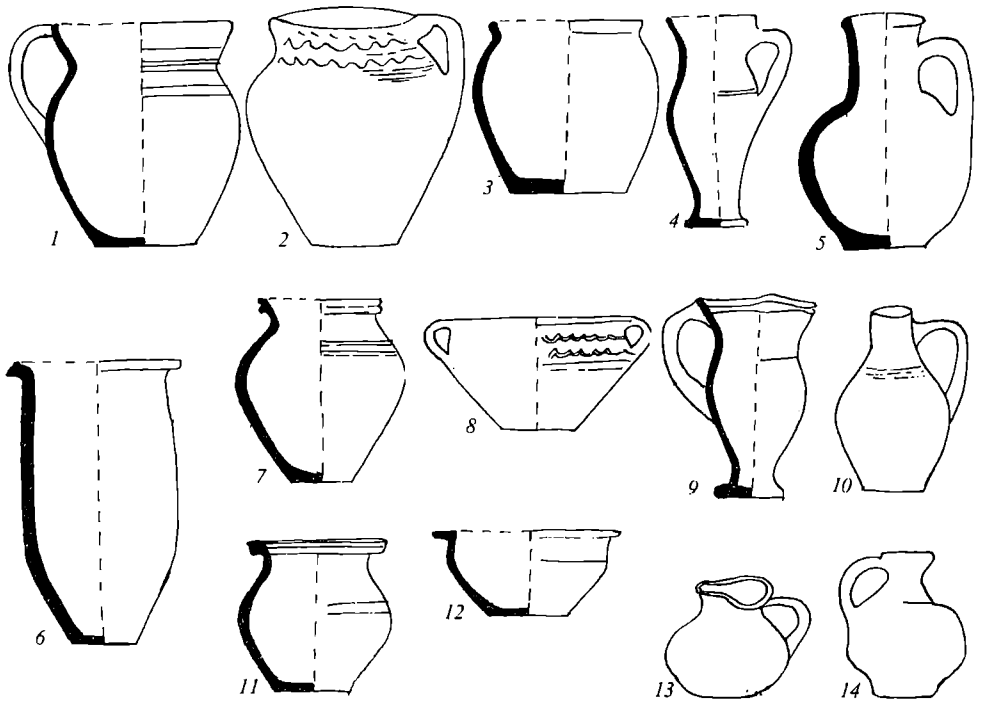

X_{1-14} — Местна ранновизантийска керамика от Малка Скития (по К. Скорпан).

В тези изследвания античната традиция е схващана най-общо, без да бъдат търсени конкретни доказателства за произхода на типовете пещи, засвидетелствувани у нас през ранното средновековие. Същият подход е характерен за общия преглед на пещите, направен от Л. Дончева-Петкова, но тук аналогиите съзнателно са ограничени върху съществували едновременно и конструктивно еднакви с тези от България паметници[244]. Различно в методическо отношение е изследването на И. Хенинг върху тенденциите в развитието на керамичното производство на Среден и Долен Дунав в първото хилядолетие от н.е. Целта на това изследване е изтъкването на конкретни доказателства за континюитета или дисконтинюитета в областта на керамичното производство в прехода от античност към средновековие[245]. Списъкът на

[243] Милчев, Ат. Цит. съч. 51—53; Акрабова — Жандова, И. Принос към проучването на керамичното производство в Преслав. — ИАИ, 22, 1959, 223—236.

[244] Дончева — Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , 29—30.

[245] Henning, J. Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im I. Jahrtausend u. Z. — ZFA, II — 77,2, 181—206.

паметниците от България, публикувани до излизането на този труд, не е пълен. Допуснати са отделни грешки при определяне типа на някои пещи и предназначението им. Основните резултати, достигнати от автора, са извънредно интересни и дават вярна насока в изследването на традициите на керамичното производство.

Според устройството на огнището пещите за битова керамика са подразделени в четири варианта. Към първия (А) принадлежат пещите с неразчленено огнище с една подпора в средата, най-често колона. При втория (В) огнището е разделено с надлъжна разделителна стена, която продължава и в удължения канал пред огнището, който също е двуделен. Третият (С) вариант обединява двукамерни пещи без подпора, с канал или без канал пред огнището. Четвъртият (D) вариант са еднокамерни пещи, при които винаги е налице канал пред огнището[246]. Схемата на последните пещи не се отличава по принципа на действие, макар че топлият въздух е вкарван хоризонтално чрез канала, а не вертикално чрез отворите върху скарата. Посочени са отклонения от тези варианти, некласифицирани поради ограниченото им разпространение.

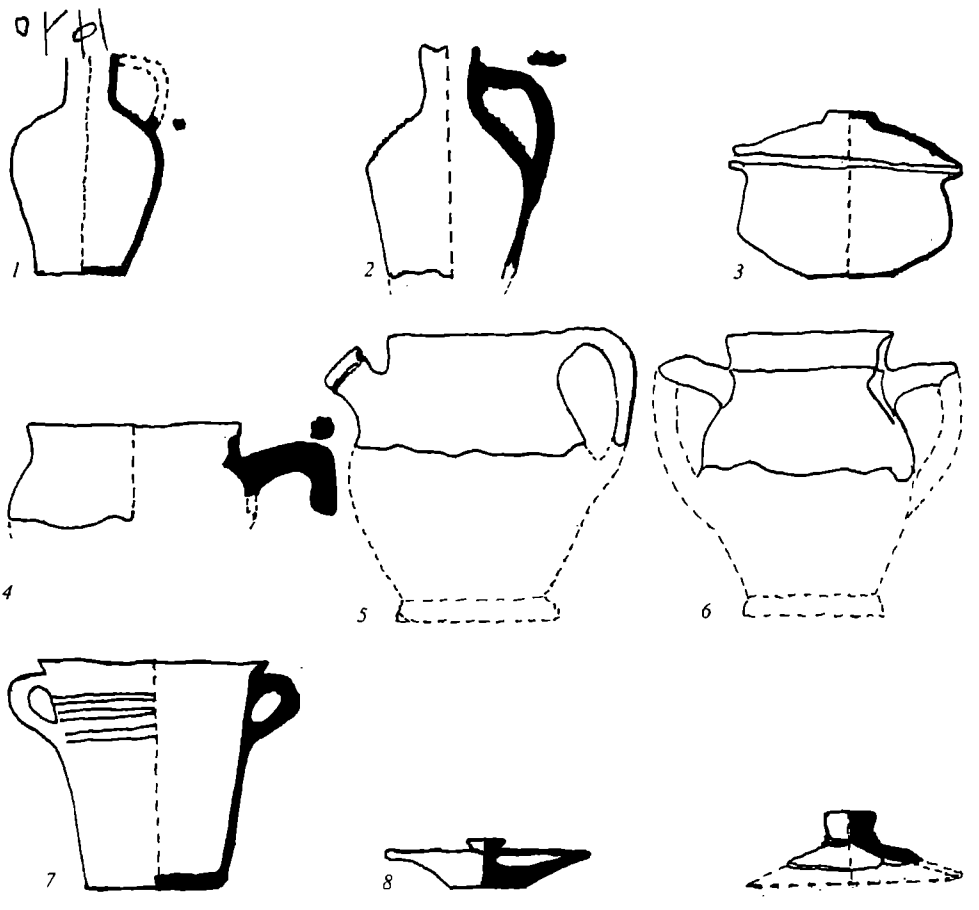

XI$_{1-9}$ — Ранновизантийска импортна керамика от Херсон VII—XI в. (по А. Романчук и А. Л. Якобсон).

[246] Пак там, с. 193.

Интерес за нас представляват двата последни варианта, чието разпространение според картографираните находища продължава в областта на Среден и Долен Дунав през V—VII в. и се запазва и през ранното средновековие. Пещите от вариант А и В, характерни за римското производство, се запазват само в областите на Рейн, където големите римски работилници продължават да произвеждат до германската окупация на тези земи. По тази причина съществуват възможности за директно предаване на производствените традиции[247].

В областта на Среден и Долен Дунав големите работилници престават да функционират най-късно до началото на V в. До края на VI в. производството

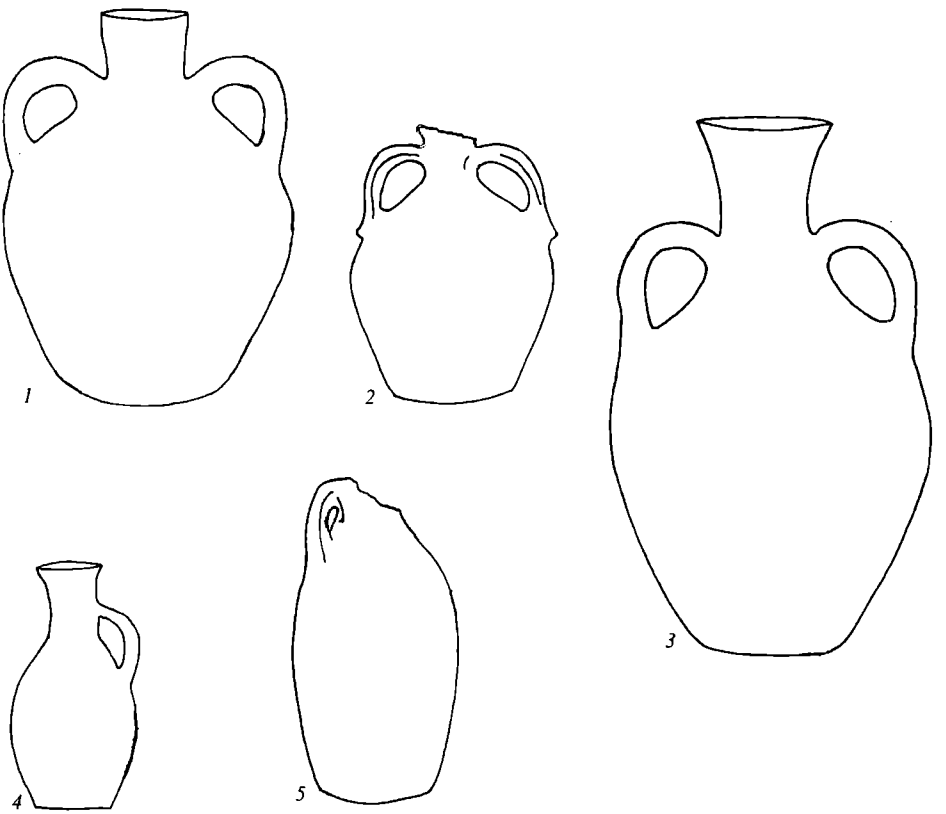

XII$_{1-5}$ — Съдове от некрополи VIII—X в. в Средна Европа (по Й. Поулик и В. Хруби).

се концентрира в малки грънчарски работилници, съществували в границите на отделни селища[248]. Пещите от вариант С, като умалено и опростено копие на големите пещи в римските работилници, се появяват в Дунавската област още в императорската епоха. Такъв е случаят и с вариант D, който съществува от римската епоха и винаги се свързва с малки извънградски работилници[249]. Запазването именно на тези варианти през късната античност

[247] v. Bülow, G. Die Keramikproduktion. — In: Die Römer an Rhein und Donau. Berlin, 264—269.
[248] Henning, J. Цит. съч., с. 198.
[249] Пак там, с. 197.

е пряк резултат от структурните промени и приоритета на дребното селско производство. Отбелязано е рязко намаляване броя на работилниците.

Един от важните изводи на Й. Хенинг се базира на факта, че античните производствени традиции не замират напълно нито по Среден и Долен Дунав, нито в областта на север от Дунав. В това се създава една от основните предпоставки за бързата еволюция на грънчарството в тези области през ранното средновековие, което прераства в занаят. Българските ранносредновековни грънчарски центрове доразвиват наследените от късната античност типове пещи по линия на техническото усъвършенстване, чрез уголемяване или подобряване на строителната техника.

Най-разпространеният тип пещи в Североизточна България са тези от т.нар. вариант С. В Преслав са използувани и пещи от вариант D, които имат някои особености в строителната техника[250]. Вариантът С е еднакво характерен и за малките селища, и за по-големите центрове. Не са отбелязани особени различия в размерите, но като правило в селата те са по-малко на брой, докато в големите центрове са повече и по-компактно разположени[251]. Големите размери на пещите от вариант D в Преслав също говорят, ако не за по-едро по мащаби производство, то за специализирано производство на големи по размер артикули.

Масовото разпространение на пещите от вариант С в Североизточна България, появата им още в края на VII—VIII в.[252] и изделията, изпичани в тях, не позволяват без уговорка да се приеме твърдението на германския изследвач, че местната антична традиция е единственият източник за тяхната поява. Най-малко като пример в това отношение може да служи датираната във втората половина на VI в. грънчарска пещ от Нова Черна[253], тъй като между нея и най-ранните български средновековни пещи има разлика повече от сто години.

Не изключваме изобщо възможността по Долния Дунав, както това е в Карпатската област, този вид грънчарски пещи да се е запазил до VII в., но установяването на този факт принадлежи на бъдещето. Съществува и една друга възможност, пренебрегната от Й. Хенинг[254], тези съоръжения да са познати и на славяни, и на прабългари още до заселването им в днешните български земи. Сред паметниците от комплекса Ипотещи — Къндещи грънчарски пещи от вариант С са познати от селището в Дъмъроая[255]. Вариантът D е засвидетелствуван във Фундени — Букурещ[256], а по-късно в Буков и Диногеция[257]. Известните пещи от салтово-маяцката култура принадлежат към вариантите А и С[258]. Пещите от вариант А могат да принадлежат на аланската традиция[259]. Произходът на пещите от вариат С не е

---

[250] Дончева — Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 31.

[251] Тотев, Т. Керамични пещи в чашата на язовир Виница край Преслав. — Археология, 1973, № 4, 58—68.

[252] Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи през VI—XI в. С., 1965, 88—89.

[253] Милчев, Ат. С. Ангелова. Цит. съч., с. 18.

[254] Henning, J. Цит. съч., с. 196.

[255] Rossetti, D. V. Siedlung der Kaiserzeit und die Völkerwanderungszeit bei Bucarest. — Germania, 18, 1934, 211—212.

[256] Bichir, Gh. Cultura carpica. Bucureşti, 1973, с. 60.

[257] Comşa, M. Cultura materiala. . . , с. 55, фиг. 36.

[258] Артамонов, М. И. Саркел — Белая Вежа. — МИА, 62, 1958, с. 40, рис. 24; Ляпушкин И. И. Средневековые поселения близ ст. Суворовской. — Пак там, 331—334; Красильников, К. И. Гончарная мастерская салтовомаяцкой культуры. — СА, 1976, № 3, 267—269.

[259] Брайчевська, А. Т. Розкопки гончарського горна в балці Канцирка в 1955 л. — Археологія, 1961, № 13, с. 115, рис. 2.

изследван. Не е изключено в бъдеще този тип да се окаже свързан с традициите на прабългарските грънчари. В областта на Днепър могат да се проследят елементи на приемственост между оцелялото черняховско население и създателите на пастирската култура. Много вероятно е пещите от вариант С да са познати на това население и след унищожаването на големите работилници с пещи от вариант А и В[260] да е започнало използуването на този опростен вариант. Такова е развитието и в източните римски провинции.

Пещите от работилницата при Асардере в Плиска се разглеждат от Й. Хенинг като технически усложнена разновидност на еднокамерните пещи (D)[261], което едва ли е правдоподобно. Очевидно те принадлежат към един рядък, некласифициран от този автор вариант, известен през римската епоха от западните провинции — Карнунтум и Мюлендорф[262]. Намалената височина на огнището при тях е компенсирана чрез изграждането на дълги канали пред него. За тази работилница е бил прокаран специален водопровод[263]. Дали появата на тези по-особени по конструкция пещи не трябва да се свърже с началното производство на по-финитe глазирани изделия е въпрос, на който сега не може да бъде даден отговор. Пещите в Коринт, в които е изпичана глазираната продукция, се отнасят към вариант А[264], но там става дума за различно по характер производство с голям пазарен пласмент.

Последният вариант пещи, засвидетелствуван у нас през ранното средновековие, е представен от Мадарската пещ[265]. Според класификацията на Й. Хенинг тя принадлежи към пещите за строителна керамика от вариант B_1[266]. В Долнодунавската област те са разпространени между II—VI в. Ако се изхожда от конструктивните особености на пещта, тя може да бъде причислена само към варианта А (за строителна керамика), характерен за западните римски провинции, а след IV в. — и за източните.

В датирането на пещта от А. Рашенов нямаме основание да се съмняваме. Цялата пещ, с изключение на най-горните части (около 0,70 м), е била вкопана. Според автора това е сигурно указание, че в нея е изпичана поделикатна продукция — съдове, а не строителна керамика. В този случай най-близките по време и конструктивни особености до Мадарската са пещите в Таврика от VIII—IX в., което отдавна е посочено от А. Л. Якобсон[267]. Самите те нямат корени в местната (за Таврика) традиция и се отличават от широко разпространените там през античността пещи с един подпорен стълб (вариант А по Й. Хенинг). Произходът им се корени в късноантичните пещи за строителната керамика от Малка Скития[268].

Този факт може да се свърже с производството на средновековните амфори в Таврика, които съветският изследвач извежда от ранновизантийските — тип 4 и 9[269] (табл. VII_8). Най-близките аналогии на последните са намерени в Малка Скития и в дн. Североизточна България. Вариантите 1 и 2 амфори от средновековните керамични центрове в Таврика[270] могат да бъдат изведени направо от местния за Малка Скития тип VIII В[271] (табл VII_7). Най-

[260] Henning, J. Цит. съч., обр. 5_c, 6_c.
[261] Пак там, с. 199.
[262] Пак там, с. 193.
[263] Милчев, Ат. Цит. съч., с. 58.
[264] Morgan II, Ch. H. Цит. съч., 16—17.
[265] Рашенов, А. Пещ за глинени изделия в Мадара. — В: Сб. Мадара, II, 1936, 25—31.
[266] Henning, J., Цит. съч., с. 191, обр. $4_{a.c.}$
[267] Якобсон, А. Л. Керамика. . . , с. 56, рис. 31_2.
[268] Irimia, M. Cuptoarele romano — bizantine de ars ceramica de la Oltina (jud. Constanţa). — Pontica, I, 1968, 379—407.
[269] Якобсон, А. Л. Керамика. . . , с. 32.
[270] Пак там, 29—31, рис. 12, 13_{1-4}.
[271] Scorpan, C., Цит. съч., табл. VIII_{1-3}.

близко до тези типове стои амфората от тип II, намерена в Преслав[272] (табл. VII_6), аналогии на която не са посочени. Във връзка с това отново обръщаме внимание върху необходимостта от преразглеждане на амфорния материал от ранносредновековните български центрове. Аналогиите между Мадарската пещ и пещите от Таврика не могат да бъдат случайни.

* * *

Като резултат от състоянието на проучванията, чийто обобщен израз е настоящето, както и от прилагането на избраната от нас методика, могат да бъдат направени следните по-важни изводи:

1. Местната керамична традиция е многопластова и проявленията ѝ се долавят и в двата разграничими и исторически периода — до IX и IX—X в. Източниците на тези традиция в двата периода се различават значително.

2. Масовото керамично производство в Североизточна България, създавано в условията на домашното занаятчийство, показва признаци на консерватизъм. Формалното и техническо разнообразие на изделията на селското производство очевидно могат да бъдат обяснени чрез традиционното съхраняване и доразвиване на периферни за средиземноморския свят антични традиции.

3. Местната късноантична производствена традиция е активен фактор при формирането на специализираните производства, нуждата от които се диктува от социалната диференциация в българското феодално общество. На практика тя е реализирана чрез включването на производители с местен произход, адаптирани към условията на едно ново по същество феодално производство.

4. Забавеният процес на унифициране и уеднаквяване на керамичната продукция и от формална, и от техническа гледна точка се дължи, от една страна, на консерватизма на високо развитото селско производство, и на липсата на условия за възникване на градско производство — от друга.

---

[272] Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика. . . , с. 102, кат. № 362, табл. XXX_{362}.